

บทที่ 3

แนวคิดทางจริยธรรมของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี

ความหมายของจริยธรรม

การศึกษาและวิเคราะห์จริยธรรม ตามแนวความคิดของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีนั้น จำเป็นต้องทำความเข้าใจและทราบความหมายของจริยธรรมก่อน เพื่อนำมาศึกษาและวิเคราะห์ จริยธรรมที่ปรากฏในผลงานด้านต่าง ๆ ของท่าน ซึ่งความหมายของจริยธรรมนั้นได้นำไปกล่าว ไว้ในบทที่ 1 แล้ว จึงไม่ขอเน้นมากกล่าวซ้ำอีก แต่จะขอกกล่าวเพิ่มเติมสำหรับคำว่า "ธรรมจริยา" ที่ปรากฏในแบบสอนอ่านธรรมจริยาของท่าน โดยจะขอยกคำอธิบายของ จาร์ส ดวงธิสาร มา กล่าวดังนี้

คำว่า "จริยธรรม" ที่เราใช้กันอยู่นี้เข้าใจว่าเป็นศัพท์บัญญัติ แต่คงไม่ใช่ศัพท์ทาง พุทธศาสนา เพราะในพุทธศาสนานี้ใช้คำว่า "ธรรมจริยา" เช่น ในมงคลสูตร กาลัญจ มุมม จริยา และดูจะตรงความหมายที่เราต้องการด้วย คือ การประพฤติธรรมในพระไตรปิฎก ที่เรียก ว่า "ธรรมจริยา" นั้น หมายถึง สิ่งที่เกิดขึ้นไหว ทางกาย ทางวาจา และทางใจ เป็นการ เคลื่อนไหวในทางที่ดี ทั้งนี้ถ้าจะเอาคำนี้มาเทียบกับคำว่า จริยธรรม ก็จะเป็นว่าถ้าเคลื่อนไหว ในทางที่ดีก็เรียกว่า จริยธรรม ถ้าเคลื่อนไหวในทางไม่ดี ก็ไม่เรียกว่าเป็นจริยธรรม เพราะ ฉะนั้นเมื่อพูดถึง จริยธรรม ต้องเข้าใจว่าเป็นการเคลื่อนไหว ทางกาย วาจา และใจ และเป็น การเคลื่อนไหวในทางที่จะเป็นประโยชน์แก่ตนเองและผู้อื่น เช่น ถ้าเป็นประโยชน์แก่ตนเองก็ เรียกว่า อุตตตถจริยา ถ้าเป็นประโยชน์ต่อผู้อื่น ก็เรียกว่า โลกตถจริยา ทั้งนี้แนวจริยธรรมใน พุทธศาสนานี้ ก็จะประกอบด้วยส่วนที่เป็นศีล กับส่วนที่เป็นธรรม ส่วนที่เป็นศีลได้แก่ ภาคทฤษฎี และส่วนที่เป็นธรรมนั้น ได้แก่ ภาคปฏิบัติ¹

สรุปได้ว่า คำว่า "จริยธรรม" และ "ธรรมจริยา" มีความหมายเดียวกันคือ การ เคลื่อนไหวทางกาย วาจา และใจ ซึ่งเป็นการเคลื่อนไหวที่ดีที่จะทำประโยชน์ทั้งแก่ตนเองและ ต่อผู้อื่น ซึ่งท่านให้ความสำคัญกับผู้ที่มีธรรมจริยา มากกว่าผู้ที่มีวิชาความรู้แต่เพียงอย่างเดียว แต่

¹กรมวิชาการ, กระทรวงศึกษาธิการ. แนวทางการพัฒนาจริยธรรมไทย การประชุมทางวิชาการเกี่ยวกับจริยธรรมไทย 22-27 มกราคม 2523 (กรุงเทพฯ: กระทรวงศึกษา- ธิการ, 2523), หน้า 8-9.

ถ้าผู้ใดมีทั้ง 2 อย่างนี้ ก็ถือว่าเป็นคนประเสริฐสูง นอกจากนี้ท่านยังเห็นว่าบุคคลนั้นจะอยู่ตามลำพังคนเดียวไม่ได้ จะต้องมีความสัมพันธ์กับผู้อื่นและสังคม รวมไปถึงชาติบ้านเมืองด้วย ดังจะเห็นได้จากข้อความตอนหนึ่งที่ท่านกล่าวไว้ในหนังสือแบบสอนอ่านธรรมจริยาว่า

... การฝึกหัดจิตร์ของมนุษย์ให้มีธรรมจริยา* อันประเสริฐนี้ ยังสำคัญกว่าการฝึกหัดจิตร์ให้มีวิชาอีก มนุษย์, กล่าวโดยวิชาความรู้ดี ก็เป็นคนประเสริฐ มีความพิเศษส่วนตัวเอง (คือเมื่อเปรียบกับคนอื่น ๆ ตนเป็นคนมีหน้ามากกว่า) แต่ถ้ากล่าวโดยธรรมจริยาก็เป็นคนประเสริฐสูงสุด ว่าเป็นแต่ผู้ที่มีปัญญาเลียบแหลมเท่านั้น ยังเป็นผู้ที่มีความสามารถมีตำแหน่งสูงอยู่ในหมู่มนุษย์ กระทำหน้าที่อันประเสริฐที่เป็นสาธารณประโยชน์ด้วย และหาเป็นคนที่ตั้งอยู่แต่ลำพังตนมีพิเศษส่วนตัวเองไม่ยอมเป็นคนที่เกี่ยวข้องกับคนอื่น ๆ ทั่วไป เกี่ยวข้องกับญาติพี่น้อง เกี่ยวข้องกับเพื่อนนักเรียน เกี่ยวข้องกับชาติรวมบ้านเกิดเมืองบิดร และเกี่ยวข้องกับเพื่อนมนุษย์โดยสาธารณ เพราะฉะนั้นเราเห็นได้ว่ามนุษย์ในส่วนที่เป็นผู้มีธรรมจริยานั้นเป็นผู้ประเสริฐมาก...²

สำหรับหลักเกณฑ์ในการศึกษาและวิเคราะห์แนวคิดทางจริยธรรมของท่านนั้น ผู้วิจัยได้แนวคิดจากแบบสอนอ่านธรรมจริยา โดยท่านได้กล่าวถึง จริยธรรมที่ว่าด้วยกิจของมนุษย์ที่จะต้องกระทำต่อตนเอง กิจที่มนุษย์จะต้องกระทำต่อผู้อื่น ต่อชาติภูมิของตน และกิจที่จะต้องกระทำต่อศาสนา³ ซึ่งจากการสำรวจ รวบรวมและศึกษาผลงานด้านต่าง ๆ ของท่าน อาทิเช่น แบบสอนอ่านธรรมจริยา โคลงกลอนของครูเทพ บทประพันธ์บางเรื่องของครูเทพ ความเรียงเรื่องต่างๆ ของครูเทพ เป็นต้น ผู้วิจัยได้ประมวลและจัดแบ่งจริยธรรมเป็น 3 ประเภทหลัก ๆ ดังนี้

*ธรรมจริยา คือ การประพฤติดี ประพฤติตามธรรม

²พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ, แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 5 (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, ร.ศ.124), หน้า 5-6.

³เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖.

ถึงแม้ว่ากรอบดังกล่าวข้างต้นที่ผู้วิจัยกำหนด เป็นหัวข้อในการศึกษาและวิเคราะห์แนวคิดของท่านครั้งนี้ ท่านจะไม่ได้กล่าวถึงพระมหากษัตริย์โดยตรง แต่คำกล่าวที่ปรากฏในผลงานของท่านนั้น จะเน้นและกล่าวถึงพระมหากษัตริย์อยู่อย่างมาก ดังนั้นผู้วิจัยจึงได้กำหนดหัวข้อที่รวมถึงพระมหากษัตริย์ด้วย คือ

1. จริยธรรมที่เกี่ยวกับตนเอง
2. จริยธรรมที่เกี่ยวกับผู้อื่นและสังคม
3. จริยธรรมที่เกี่ยวกับชาติ ศาสนาและพระมหากษัตริย์

วิจัยจะศึกษาในรายละเอียดของจริยธรรมแต่ละประเภทไปเป็นลำดับ ดังนี้

1. จริยธรรมที่เกี่ยวกับตนเอง

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ท่านมีแนวคิดในการที่จะให้รู้จักประพฤติปฏิบัติอย่างถูกต้องโดยการปฏิบัติตัวอย่างผู้มีธรรมจริยา คือ "ประพฤติดี ประพฤติตามธรรม" ซึ่งท่านเชื่อว่าในสมัยที่โลกเจริญขึ้นอย่างในปัจจุบันนี้ ตำแหน่งหรือยศถาบรรดาศักดิ์นั้น จะต้องเกิดจากวิชาความรู้ และความสามารถที่ตนจะต้องมีอยู่ในตนเอง ซึ่งท่านกล่าวว่า "คนทุกคนจะต้องดี เพราะตนดี"⁴ คำกล่าวนี้แสดงให้เห็นว่า ท่านเชื่อว่าคนเราจะต้องเริ่มปฏิบัติตนจากตัวเองก่อน คือการประพฤติตนในทางที่ดีก่อน ซึ่งการประพฤติตนที่ดีนั้น ท่านเห็นว่าจะต้องประกอบด้วยการกระทำดังต่อไปนี้

1.1 การรู้จักอนามัย ความสะอาด เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ท่านตระหนักถึงความสำคัญในเรื่องของความสะอาดโดยท่านกล่าวว่า การที่จะดูแลรักษาสุขภาพร่างกายให้ดีได้นั้น ควรเป็นผู้มีนิสัยรักความสะอาด การรักษาความสะอาดร่างกายอย่างไรจึงจะปราศจากรโรคต่าง ๆ ที่จะเข้ามาสู่ร่างกายเรา ท่านจึงให้คำแนะนำไว้ในหนังสือแบบสอนอ่านธรรมจริยา ดังความตอนหนึ่งว่า

⁴เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "เงิน คือแก้วสารพัดนึก" ใน โคลงกลอนและบทประพันธ์ต่าง ๆ ของครูเทพ (พระนคร: โรงพิมพ์กรมแผนที่ทหาร, 2514), หน้า 191.

(อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายครุฑิชิต เทพหัสดิน ณ อยุธยา ณ วัดธาตุทอง วันที่ 18 มกราคม 2514)

ร่างกายของเราเปรียบประดุจโรงงานใหญ่ ภายในมีเครื่องจักรกลภาพ
 ทาการต่าง ๆ เป็นหม่อมวมดกัน และมีท่อทางสำหรับให้ขยะกวมผอยถ่าน
 เท่าและสิ่งที่ไม่ใช้แล้วไหลออกมาภายนอก เพื่อรักษาความสะอาดข้างภายในไว้
 ท่อทางเหล่านี้ในกายตัวเราก็คือรูเล็ก ๆ ที่มีอยู่ทุกเส้นโรลมา ทัว
 สรรพวงค์กาย มากเหลือล้นจนนับไม่มีที่สิ้นสุดได้ รูเหล่านี้เป็นทางสำหรับ
 ำให้เหงื่อและมกนทินต่าง ๆ ที่ไม่ต้องการแล้วไหลออกมา เพราะฉะนั้นการ
 อาบน้ำพอกล้างรักษาร่างกายให้สะอาด จึงเป็นสิ่งสำคัญที่สุด ถ้ำบส่อยำให้
 ร่างกายเกรอะกรังอยู่ โรสโรครกเหล่านี้จะอดำให้รูตันเสี่ยเป็นอันำใช้ไม่ได้
 จะเป็เหตุให้โรสโรครกภายในคั้งคั้งบังเกิดเป็นโรคคั้ง อึ่งเครื่องนุ่งห่ม
 าระดับกายก็สำคัญเหมือนกัน ถ้ำสะอาดก็คั้งอยู่ แต่ถ้ำสกปรกก็ยอมำให้โรชมาก...⁵

จะเห็นว่าท่านพยายามยกตัวอย่างเปรียบเทียบ เพื่อให้มองเห็นชัดถึงโทษของการ
 ไม่รักษาความสะอาดของร่างกาย และเสื้อผ้าก็มีส่วนที่ทำให้เกิดการหมักหมมของเชื้อโรคได้
 เหมือนกัน นอกจากนั้นท่านได้อธิบายเกี่ยวกับการอนามัย เพื่อให้ทุกคนพึงระวังและป้องกันการเกิด
 โรคต่าง ๆ ได้ โดยท่านอธิบายว่า

อนามัยคือ Health ได้แก่ ร่างกายเป็นปกติ ไม่มีความบกพร่องหรือพิการ
 จึงแข็งแรงไม่มีโรค ฐัฐสุขวิทยา ก็อาจบัญญัติร่างกายให้ปกติอยู่ได้ ฐัฐเรื่อง
 โรคติดต่อ ก็อาจระวังและป้องกันมิให้เชื้อโรคเข้ามาสู่ร่างกายอันเป็นเหตุ
 ำให้เกิดโรคคั้งได้...มีความรู้ระวังไมำให้เชื้อโรคเข้าร่างกายได้ทางแผล
 ะโดยปิดแผลด้วยยาฆ่าเชื้อโรค, ไมำให้เข้าได้ทางอาหาร, ไมำให้เข้าได้ทางการ
 หายใจเข้าไปถึงปอด...บำรุงร่างกายให้มีเลือดแข็งแรงสำหรับต่อสู้ ใจ
 ก็เป็นสำคัญของกาย ใจดีสู้โรคได้ ใจเสี่ย กลับพาลตายง่าย ๆ⁶

⁵พระโศภิตศิลปศาสตร์, แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 5 (พระนคร:
 โรงพิมพ์อักษรนิติ, ร.ศ.124), หน้า 17-18.

⁶เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "โรคติดต่อ" ใน โคลงกลอนของ ครูเทพ (พระนคร:
 โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2512), หน้า 28-29. (เชิงอรรถท้ายเรื่อง)

ท่านพยายามอธิบายให้เห็นถึงประโยชน์ของการดูแลสุขภาพร่างกาย และโทษของการไม่มีความรู้เกี่ยวกับอนามัย ซึ่งท่านให้หลักสำหรับป้องกันโรคต่าง ๆ ที่อาจเข้ามาสู่ตัวเราได้โดยไม่รู้ตัว จากแนวคิดข้างต้น ผู้วิจัยคิดว่าท่านให้ความสำคัญต่อการดูแลสุขภาพเป็นอย่างมาก ซึ่งถือว่าเป็นหลักสำคัญสำหรับการดำรงชีวิตอยู่ในสังคมได้อย่างเป็นสุข ภัยปราศจากโรคต่าง ๆ ดังความตอนหนึ่งที่ท่านกล่าวถึง อธิบายต่อผู้ด้วยการตั้งคำถาม 3 ชั้น ดังนี้

การต่อสู้ศัตรูหมู่เชื้อโรค	ระวังสิ่งโรครกรอยาเกลือกกลั้ว
รู้วิชาอนามัยไม่มีผิด	เชื้อโรคกลัวพ่ายแพ้แก่ร่างกาย
ช่วยกำลังต่อสู้ของผู้มี	ปกติกายดีเป็นที่หมาย
เว้นเสียแต่ประมาทก็อาจตาย	เพราะโรคร้ายเหลือผู้จุ่มเอา
ด้านนอกศึกษาอนามัย	ด้านกลางห้ามมิให้เชื้อโรคเข้า
ด้านในบำรุงกายใจของเรา	ให้แข็งแรงล้างเหล่าปัจเจกมิตร
จะขับไล่เชื้อโรคจากโลกเรา	จะต้องเฝ้าโรคที่ต่อติด
ด้วยตั้งสามชั้นกันมิดชิด	จนสิ้นฤทธิ์โรคร้ายพ่ายศูนย์บาท ⁷

นอกจากนั้น ท่านยังให้ข้อคิดแก่นักกีฬาอีกด้วยว่า นอกจากการฝึกซ้อมเพื่อให้ร่างกายกระฉับกระเฉงแล้ว ยังต้องดูแลรักษาอนามัยทั้งเรื่องความสะอาดของร่างกาย และความสะอาดในการกินดื่มน้ำปราศจากการฟุ้งเพื่ออีกด้วย ดังความว่า

...การฝึกซ้อมช่อมกายวายเมื่อยล้า   เพิ่มฤทธิ์พาเธอให้ไวว่องว่อง
การรักษอนามัยเธอไม่ทิ้ง   กินอยู่อย่างเกลี้ยงสะอาดปราศฟุ้งเพื่อ...⁸

⁷เรื่องเดียวกัน, หน้า 28-29.

⁸เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "นักกีฬา" ใน โคลงกลอนครูเทพ เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของครูสภา, 2515), หน้า 105.

1.2 การรู้จักออกกำลังกาย (เอ็กเซอร์ไซส์) การออกกำลังกายเป็นปัจจัยสำคัญที่เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เน้นให้ทุกคนปฏิบัติเพื่อการดำรงชีวิตอย่างมีคุณภาพ ซึ่งท่านเห็นว่า การออกกำลังกายอย่างสม่ำเสมอ เป็นการช่วยให้ร่างกายปราศจากโรคภัยไข้เจ็บ และยัง ทำให้จิตใจผ่องใส ซึ่งผลของการออกกำลังกายจะช่วยทั้งด้านร่างกายและจิตใจให้เป็นปกติได้ ดังความตอนหนึ่งที่ท่านได้กล่าวถึงความสำคัญของร่างกายและจิตใจว่า

อันร่างกายบริบูรณ์ปราศจากโรค เป็นความประเสริฐที่บุคคลย่อมแสวงหา
 ในโลกนี้ เพราะร่างกายเป็นเครื่องทอหุ้มจิตร์ ถ้าร่างกายบริบูรณ์ดี จิตร์
 ก็อาจสามารถทรงความประเสริฐไว้ได้ ถ้าร่างกายทรุดโทรม ถึงจิตร์
 จะประเสริฐ ก็ย่อมต้องเศร้าหมองทรุดโทรมลง... และชีวิตก็ต้องถูกตัดทอน
 ให้สั้นเข้าด้วย⁹

นอกจากการออกกำลังกายจะช่วยในด้านสุขภาพร่างกายและจิตใจแล้ว ยังช่วยทำให้ร่างกายเจริญเติบโต โดยท่านยกตัวอย่างถึงคนเมืองหนาวและคนเมืองร้อนว่าการปฏิบัติตนแตกต่างกัน จึงทำให้ร่างกายเจริญเติบโตไม่เหมือนกัน ดังคำอธิบายที่ท่านกล่าวไว้ในแบบสอนอ่านธรรมจรรยาที่ชี้ให้เห็นข้อดีและข้อเสีย ดังนี้

... เพราะฉะนั้น เอ็กเซอร์ไซส์ จึงเป็นของจำเป็นสำหรับกระทำส่วนของ
 ร่างกายไม่ให้สงบอยู่จนเกิดฝืดดุจสนิมกิน เอ็กเซอร์ไซส์นี้ไม่ใช่แต่เป็นสิ่งที่
 บำรุงร่างกายให้บริบูรณ์อยู่ฝ่ายเดียวเท่านั้นเมื่อไร ย่อมเป็นสิ่งที่บำรุงกาย
 ให้งอกเติบโตขึ้นด้วย คนในเมืองร้อนมักเล็ก คนในเมืองหนาวมักใหญ่
 ความหนาวทำให้คนดินรนนั่งอยู่เปล่าไม่ได้ ร่างกายจึงเติบโตขึ้นได้เร็วจน
 เต็มที่ แต่ความร้อนทำให้คนอ่อนเพลีย ไม่ทำอาการกิริยาแข็งแรง เลือด
 ในกายไม่เดินได้คล่องและกล้ำมเนื้อก็ไม่มีโอกาสที่จะชักจูงโดยความแรง
 ร่างกายจึงรัดแคระเข้า ไม่ทันเติบโตได้เต็มกำหนด...¹⁰

⁹ พระไพศาลศิลปศาสตร์, แบบสอนอ่านธรรมจรรยา เล่ม 5, หน้า 9.

¹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 18-19.

ท่านได้ให้หลักการดำรงชีวิตที่ยืนยาวไว้ ก็คือทุกคนจะต้องปฏิบัติตนด้วยการออกกำลังกายอย่างสม่ำเสมอ ถึงแม้ว่าจะทำงานมาเหนื่อยแล้วก็ตาม ก็ควรจะหาโอกาสในการเล่นกีฬาบ้าง ดังบทร้อยกรองที่ว่า

เอ็กเซอร์ไซส์ไปทั้งเพื่อ	สุขภาพ บำเพ็ญ
วันแต่งงานเหงื่ออาบ	มากแล้ว
อาศัยกีฬาทราบ	เชิงเล่น สนุกแกล
สนุกเหนียวมิให้แคล้ว	ฉลาดทั้งเอ็กเซอร์ไซส์ ¹¹

ในด้านกรกีฬานั้น ท่านให้ความสำคัญเป็นอย่างมาก เนื่องจากท่านเห็นว่ากรกีฬาที่เปรียบเสมือนเป็นการออกกำลังกายอย่างหนึ่ง ที่จะเป็นประโยชน์ต่อสุขภาพร่างกายและจิตใจ จะช่วยรักษาสุขภาพกายและใจได้ ถ้าเราเล่นอย่างสม่ำเสมอ ก็จะเปรียบเหมือนยาวิเศษที่จะช่วยบำรุงร่างกายเราให้สามารถทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพ ดังความว่า

... ใจสบายอยู่ภายในกายสบาย	ทั้งกายใจเจิดฉายหายหยิ่งเย่อ
เครื่องจักรธรรมชาติหรือคือตัวเธอ	สม่ำเสมอสมรรถงานบานเครื่องทิพย์... ¹²

ท่านเห็นว่า กายและใจจะต้องสัมพันธ์กัน ถ้ากายสบายใจสบายด้วย เพราะฉะนั้นการที่จะทำให้กายสบายได้ ก็โดยการออกกำลังกายด้วยการเล่นกีฬาอย่างสม่ำเสมอ ซึ่งจะช่วยให้รักษาสุขภาพร่างกายให้ดีได้ นอกจากนี้ ท่านยังมีความเชื่อว่า ถ้าเราได้มีการฝึกฝนอยู่เป็นประจำทุกวัน จะทำให้เกิดประโยชน์อย่างมากมาย ที่จะช่วยให้ร่างกายและจิตใจไม่เฉื่อยชา ซึ่งผลที่ได้รับทางกายก็คือ ทำให้กินได้นอนหลับ ไม่หมกมุ่นอยู่กับอบายมุขทั้ง 6* ดังบทร้อยกรองว่า

11 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ยาอายุวัฒนะ" ใน โคลงกลอนของ ครูเทพ, หน้า 8.

12 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "นักกีฬา" ใน โคลงกลอนครูเทพ เล่ม 2, หน้า 106.

*อบายมุข หันหน้าเข้าสู่อบายมี 6 อย่างคือ ดมน้ำเมา เที่ยวกลางคืน ดูการเล่นพราเพื่อ เล่นการพนัน คบคนชั่วเป็นมิตร เกียจคร้านทำงาน

...ฝึกทั้งกายและใจไม่เฉื่อยชา	ทุกเวลาปรับปรุงบำรุงบำเรอ
ส่วนกายหมายถ่อกำลังฤทธิ์	การกินนอนเป็นกิจสม่ำเสมอ
อาหารพื้นเรือนคุณทูนบุตรเพื่อ	ไม่มัวเกร่อกล้ากรายอบายมุข
โปรดกลางแจ้งออกแรงรักกระเปียบ	ประพุดติเฝียบทางวินัยให้เกิดสุข
การส่องเสพย์มัธยัสต์บัพัตทุกซ์	บำเพ็ญลูกเคยชินภิญโญ แล
ส่วนใจหัดนิสัยให้รำเริง	เชี่ยวชาญเชิงรัฐใจไม่บื้อแบ้
ใจเป็นนายกายเป็นบ่าวเข้าแบบแท้	ค่อยเกียงแก่กิเลสตามเหตุการณั
ไม่จุนเจียวเบรียวเบสียเสียดิ	ไม่หคหุตุสิไม่ฟุ้งส้าน
ความประหม่าพาพกสะทกสะท้าน	ค่อยรำบาณหาญแก้แหห่างไบ
เมื่อกายจิตต์ปรับสนิตั้งนี้แล้ว	ความเป็นอยู่ผ่องแผ้วพันสงสัย
ความเคยชินเป็นพระเจ้าเฝ้าโปรดให้	สำเร็จได้ทุกอย่างตั้งใจจริง... 13

จากพร้อยกรองข้างต้น ท่านเห็นว่า การฝึกฝนร่างกายอยู่เป็นประจำจะช่วยทำให้ร่างกายและจิตใจกระฉับกระฉวยว่องไว ซึ่งจะส่งผลถึงลักษณะนิสัย ทำให้มีระเบียบวินัย ไม่สุรุษ-สุร้าย ส่วนทางด้านจิตใจก็จะช่วยให้มีจิตใจรำเริง ไม่โรหจุนเจียว ไม่ประหม่า ซึ่งสิ่งที่ไม่ดีเหล่านี้ ก็จะหมดไปจากกายและใจถ้าเราปฏิบัติได้อย่างสม่ำเสมอ จนเกิดเป็นความเคยชินแล้วความสำเร็จย่อมเกิดขึ้นสมดังใจเราต้องการทุกอย่าง

1.3 ความรำเริงเบิกบาน เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเห็นความสำคัญของการทำตนให้มีความสุข เพราะจะส่งผลถึงสุขภาพร่างกาย ถ้าทำตัวมีความทุกข์ ก็จะพลอยให้จิตใจเศร้าหมองเป็นทุกข์ไปด้วย ดังที่ท่านกล่าวให้ความเห็นว่า

13 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "การฝึกซ้อม Training" ใน โคลงกลอนของ
ครูเทพ, หน้า 23.

เราเกิดมา	ต้องรำ	เรียงเข้าไว้
จะบุญดั่ง	ทาม	ไม่สดชื่น
หัวเราะเป็น	เล่นหรือจริง	ยิ่งครึกครื้น
อายุยืน	หมื่นปี	ดีไหมล่ะ... 14

โดยท่านให้ความเห็นว่า คนเราเกิดมาไม่ควรททหน้าตาบุญดั่ง เศร้าหมอง ไม่สดชื่น ควรททใจให้รำเรียงเบิกบานอยู่เสมอ การหัวเราะจะช่วยททให้เกิดความรู้สึกครึกครื้น เพราะเมื่อททใจให้สดชื่นเบิกบานอยู่เช่นนี้ก็จะช่วยททให้มีอายุยืนได้ และท่านยังกล่าวถึงผลเสียของการททหน้าเศร้าอยู่เสมอ นั่นว่า เป็นการบั่นทอนชีวิตให้สั้นลงว่า

...คนหน้าเศร้า	คือเขา	ดื่มยาพิษ
ทอนอายุ	เป็นนิจ	ไม่เหมาะเหมง... 15

ท่านยังเสนอแนวคิดว่า ทุกอย่างอยู่ที่ใจเป็นสำคัญ ถ้ากายเจ็บแต่ใจสบาย ก็จะช่วยให้โรคนั้นหายไ้ หรือไม่ทรุดหนักกว่าเก่าได้ แต่ถ้าใจไม่สบายไม่เบิกบานแล้วละก็ ก็จะพาลให้กายทรุดลงเร็วขึ้น แต่ถ้าหากทรุดทั้งกายและใจ ก็เป็นการเร่งให้ตายเร็วขึ้นได้ ดังความว่า

ใจผาสูกช่วยให้	สบายกาย
กายเจ็บแต่ใจสบาย	ช่วยไ้
ใจชุตลุคุดกายสลาย	รับโรค เร็วแล
กายชุตลุคุดใจชุตลุคุดให้	เร่งรู้ระวังมรณ ¹⁶

ดังนั้นการจะททให้เกิดความสุขไ้ต้องทำตัวเองให้สดชื่น ททจิตใจให้รำเรียงเบิกบาน ททหน้าตาให้สดชื่น สิ่งเหล่านี้จะช่วยให้อายุยืนนาน แต่ถ้าสุขภาพร่างกายและจิตใจไม่ดีก็จะพาลให้ร่างกายเกิดโรคและททให้อายุสั้นลงไ้

14 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ยิ้มเถิด" ใน โคลงกลอนของ ครูเทพ, หน้า 5.

15 เรื่องเดียวกัน, หน้า 6.

16 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ยาอายุวัฒนะ" ใน โคลงกลอนของ ครูเทพ, หน้า 7.

1.4 ความไม่ประมาท การปฏิบัติตนอย่างไม่ประมาท เป็นแนวทางหนึ่งที่จะทำ
ให้ชีวิตอยู่อย่างมีความสุข เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้นำเอาปัจฉิมโอวาท แห่งองค์สมเด็จพระ
ศาสดา มากล่าวตักเตือนเพื่อให้รู้จักคิด พิจารณา กระทำตนตั้งอยู่ในความไม่ประมาท ดังบทร้อย
กรองที่ท่านได้กล่าวไว้ดังนี้

...โรคประจำจามมนุษย์ต้อง	เป็นเหมือน กันหมด
คือแก่, เจ็บ, ตาย เตือน	สติตั้ง
ยอดยายอดธรรมเขื่อน	เยียว 'อยู่' มี 'มี'
คือไม่ประมาทรั้ง	กิเลสให้จวน
สังขารท่านว่าล้วน	เป็นเหตุ แห่งทุกข์
อำนาจแห่งกิเลส	ครอบงำ
ถึงได้ประสพสุข	สุขเพื่อ ทุกข์ เทียว
ไม่ช้าเรา, เราล้วน	รำร้องของเรา ¹⁷

ท่านได้พยายามให้ข้อคิดว่า สังขารนั้นไม่ช้าของเรา ฉะนั้นการเกิด แก่ เจ็บ ตาย
ย่อมเป็นของธรรมดา เมื่อพ้นจากสุขก็ต้องทุกข์ สุขจึงเป็นเพียงเหยื่อล่อให้เกิดทุกข์เท่านั้น ทุกข์
คือความประมาทในการใช้ชีวิต ทั้งนี้ท่านได้ชี้หลักแห่งความไม่ประมาทไว้ว่า

... เพลงความไม่ประมาทล้วน	สรุบยอด ธรรมเทียว
คติโลกคุ้มโลกตลอด	โลกเลี้ยง
เจริญโรคทรัพย์ปลอด	ภัยพิบัติ
พูนเพิ่มฐานะเพียง	พี่เลี้ยงบำเรอบุญ
ขานคุณคติข้าง	ทางธรรม
ความไม่ประมาทสา-	ฤทธิแล้ว

¹⁷เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ความไม่ประมาท" ใน โคลงกลอนของ ครูเทพ,
หน้า 31.

ศีล,สมาธิ, เทียงนา
อริยมรรคจักกัมันแก้ว

กานีต บัญญา
คลาสเบื้องต้นเมถึงผล¹⁸

หลักแห่งความไม่ประมาทตามแนวคิดท่านนั้น ท่านได้ใช้หลักกรรมมาเป็นข้อปฏิบัติด้วยความไม่ประมาทเป็นธรรมอันสูงสุด ซึ่งจะก่อให้เกิดผลดี ทั้งในคติโลกและคติธรรม โดยทางคติโลกนั้นจะช่วยทำให้มีความเจริญในทางทรัพย์สินเงินทอง ปลอดภัยจากภัยอันตราย สามารถทำให้ฐานะมั่นคงมีความสุขได้ ส่วนทางคติธรรมนั้น ก็คือการตั้งมั่นอยู่ในข้อปฏิบัติแห่งศีล มีสมาธิที่แน่วแน่ อันนำไปสู่การเกิดแห่งปัญญาที่จะรู้และเข้าใจความสำเร็จแห่งการปฏิบัตินั้น เปรียบประดุจอริยบุคคลแห่งพระพุทธศาสนา

1.5 ความมั่งคั่ง (กระหมัดกระหม่อม) ความรอบคอบ เจ้าพระยาธรรม-ศักดิ์มนตรี มีความคิดเห็นว่า แต่เดิมใครอยากได้ตำแหน่ง หรือยศถาบรรดาศักดิ์เป็นอะไรนั้น ก็สามารถใช้จ่ายเงินตราซื้อความต้องการนั้นได้ แต่มาในสมัยปัจจุบัน เงินมีความสำคัญต่อชีวิตต่อครอบครัว ต่อประเทศชาติ ในอันที่จะให้ได้มาซึ่งความต้องการของคน ดังนั้นเงินจึงมีบทบาทสำคัญในทุก ๆ เรื่อง ไม่ว่าจะเฉพาะเรื่องความต้องการเกี่ยวกับตำแหน่งและยศบรรดาศักดิ์เท่านั้น แต่ไม่ว่าเรื่องใดก็ตามเราต้องใช้จ่ายเงินซื้อหาสิ่งต่าง ๆ เพื่อให้ได้มาซึ่งความต้องการนั้น ๆ

ท่านเห็นว่า เงินเป็นวัตถุที่ใช้ในการแลกเปลี่ยนความต้องการของมนุษย์ ซึ่งเป็นตัวกำหนดความสุขและความทุกข์ให้เกิดแก่มนุษย์ และเป็นตัวสร้างกิเลสให้เกิดขึ้นในใจมนุษย์ ทั้งยังเป็นตัวกำหนดฐานะความเป็นอยู่ของมนุษย์อีกด้วย ซึ่งเราจะจัดวัตถุที่เป็นเงินตรานี้ออกไปจากวิถีชีวิตแห่งมนุษย์ไม่ได้ ดังคำกล่าวที่ท่านกล่าวไว้ตอนหนึ่งในเรื่อง "เงิน คือแก้วสารพัดนึก" ว่า

...เงินตราซึ่งเป็นแต่วัตถุ เครื่องวัตถุการแลกเปลี่ยน เป็นเครื่องมือสำหรับให้สะดวกในระหว่างความต้องการกับความได้สมประสงค์ กลับมาเป็นการใหญ่ เป็นพระเจ้าที่ส่งเสริมหรือตัดรอนความสุขแห่งชีวิตมนุษย์ เพราะอาจกำหนดฐานะให้บุคคลได้ด้วยเช่นนี้ นับว่าเป็นกิเลสใหญ่ ให้โทษมาก

น่าจะเลิกและหาวิธีอื่นมาใช้แทนต่อไป แต่วิธีดีกว่านี้ มนุษย์ก็ยังไม่พบ... 19

นอกจากนั้นท่านยังมีแนวคิดที่ว่า

มนุษย์เราที่จะแสวงหาความอยู่เย็นเป็นสุขในทางเลี้ยงชีพนี้... จะต้องรู้จักกระเหม็ดกระแหม่รักษาทรัพย์ และผลประโยชน์ที่ได้มานั้น ให้เหลืออยู่กับตนด้วย เพื่อได้ใช้งานเวลาที่มีเหตุต่าง ๆ อันเกิดขึ้นโดยไม่รู้ตัว เช่น ป่วยเจ็บ และเพื่อได้ใช้เลี้ยงชีพต่อไปในเวลาชราภาพ... หนึ่งบุคคลที่ใช้จ่ายใช้สอยมากจนเกินจำนวนของผลประโยชน์ที่ได้ ก็ยิ่งรกร้างไปอีก เพราะจะเข้าเนื้อไปทุกที... ความมั่งคั่งนี้หาใช่ความตระหนี่ไม่ ความตระหนี่เป็นโทษ แต่ความมั่งคั่งเป็นคุณ บุคคลที่มีความมั่งคั่งไม่ใช่นคนตระหนี่ถี่เหนียว แต่เป็นคนที่มีความรอบคอบ รู้จักใช้ที่ควรใช้และเก็บที่ควรเก็บ คือ เป็นคนที่คิดถึงอนาคตกาล และตระเตรียมตนเอาไว้สำหรับกาลนั้นด้วย... 20

จากคำกล่าวที่ยกมานั้น ผู้วิจัยคิดว่าแนวคิดของท่านที่แท้จริง ท่านไม่ต้องการให้ ความสำคัญกับเงินตราอันนั้นนัก แต่ก็เป็นสิ่งจำเป็นที่ในปัจจุบันนี้จะหลีกเลี่ยงไม่ได้ เนื่องจากความจำเป็นที่มนุษย์ต้องใช้จ่ายแทนความต้องการเพื่อให้ได้มาซึ่งสิ่งต่าง ๆ ดังได้กล่าวไปแล้ว แต่อย่างไรก็ตามท่านเห็นว่า ถ้าหากเงินนั้นมีความจำเป็นต่อมนุษย์แล้ว มนุษย์ก็ควรที่จะรู้จักมัธยัสถ์ รู้จักกระเหม็ดกระแหม่ในการใช้ ไม่ใช่อสุรุ่ยสุร่ายใช้จ่ายในสิ่งที่ไม่จำเป็น การใช้จ่ายแต่ละครั้งต้องมีความรอบคอบ ไม่ประมาทในการใช้ เพราะไม่สามารถรู้ได้ว่าในอนาคตจะเกิดอะไรขึ้น อาจจำเป็นต้องใช้เงินจำนวนมากในการรักษาโรคภัยที่อาจเกิดขึ้นได้ ซึ่งท่านต้องการที่จะให้รู้จักประมาณตนเองว่า มีเท่าไรควรใช้เท่าไร และควรที่จะเก็บไว้ใช้เท่าไรในเวลาที่เกิดความจำเป็นขึ้น และเพื่อไว้ใช้ในยามแก่ชราลงเอย ซึ่งถ้าไม่รู้จักมัธยัสถ์ ไม่รู้จักรอบคอบในการใช้จ่าย

19 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "เงิน, คือ แก้วสารพัดนึก" ใน โคลงกลอนและบทประพันธ์ต่าง ๆ ของครูเทพ, หน้า 192.

20 พระเทพศาลศิลปินสาคร, แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 5 (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, ร.ศ.124), หน้า 90-92.

แล้วละก็ก็อาจจะเกิดผลร้ายหรือโทษได้คือจะต้องเป็นหนี้สิน ยิ่งทำให้ไม่พอใช้จ่าย หามาได้ก็ต้อง
 ใช้นั้นเงินไม่มีเงินเหลือเก็บ ดังนั้นท่านจึงเห็นว่ากินอยู่ใช้จ่ายควรแต่พอเหมาะพอควร เพื่อที่จะมี
 เงินสะสมไว้วันหน้า ดังปรากฏในบทร้อยกรองตอนหนึ่งว่า

หาได้ใช้หมดสิ้น	ไม่สะสมเลย
เผ้าคัคับคเดียวจะ	เก็บได้
วัยล่วงบวงพันธ	ถมทับ
ลาบหากหากเก็บไว้	สุขไว้วัยชรา
ยิ่งหาทุกซ์เบล่าปลี	หนี้สิน าสัตว์
เสียดอกเบี้ยอาจิม	เจ็บซ้ำ
ยิ่งจะไม่พอกิน	จนแต่ โสกา
ตกหล่นดอนหล่มปล้ำ	ยากแท้หลุดตอน... 21

ท่านได้ชี้ให้เห็นถึงความแตกต่างระหว่างความมั่งคั่งกับความตระหนี่ ซึ่งท่านเห็นว่า
 ถ้าเรามีความมั่งคั่ง เราก็จะไม่พบกับความเดือดร้อน แต่ถ้าหากว่าเรามีความตระหนี่เราก็จะพบ
 กับความเดือดร้อน ทั้งนี้ท่านต้องการให้ทุกคนได้รู้จักการใช้จ่ายเงินอย่างเหมาะสมเพื่อเตรียมตัว
 ไว้สำหรับอนาคตข้างหน้า ดังบทร้อยกรองตอนหนึ่งว่า

...คนถมไปที่ไว้	เงินหา เป็นไม่
บ้างสละสุขรักษา	ทรัพย์ไว้
บ้างเสวยทุกขเวทนา	ยามจ่าย เงินแล
เงินประโยชน์ที่ไว้	เที่ยงแท้แลนา... 22

21. เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ต้นตอเก็บเงิน" ใน วรรณกรรมสยาม, ประยูร
 สิริพิพันธ์, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยาม, บ.บ.บ), หน้า 417.

22. เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "พระผู้เป็นเจ้าคือเงิน" ใน โคลงกลอนของ ครูเทพ,
 หน้า 122.

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ท่านมีแนวคิดที่จะให้รู้จักความมัธยัสถ์ เพื่อความมั่นคงแก่ตนเองในอนาคต ซึ่งจะต้องมีความรอบคอบในเรื่องการเก็บเงินไว้ใช้ในวันข้างหน้า โดยท่านจะสนับสนุนให้รู้จักการเก็บออมทรัพย์ไว้ใช้เลี้ยงชีวิตในอนาคต โดยการนำเงินไปฝากธนาคาร เพื่อความปลอดภัยจากโจรผู้ร้ายที่จะมาปล้น เพราะท่านเห็นว่าทรัพย์สินอย่างอื่นนั้นขายยาก เก็บยาก ไม่เหมือนกับมีเงิน ถ้าเป็นเงินก็สามารถนำไปฝากธนาคาร ซึ่งจะถอนมาใช้จ่ายเมื่อไหร่ก็ได้ จะฝากเมื่อไหร่ก็ได้ ทั้งนี้ท่านเห็นว่าธนาคารนั้นควรมีสาขาให้เพียงพอ และสะดวกต่อประชาชนที่จะนำเงินมาฝากด้วย ผู้วิจัยคิดว่าเป็นการแนะนำให้ทุกคนรู้จักมัธยัสถ์ โดยการให้ความสะดวกต่อสถานที่ที่ใช้ฝากเงินอย่างเช่น ธนาคารที่ควรมีบริการหลาย ๆ แห่ง เพื่อชี้ชวนให้มีความต้องการฝากเงินมากขึ้น ดังปรากฏในบทร้อยกรอง เรื่อง "ท่านมจรผู้ร้ายจึงชุกชุม" ตอนหนึ่งว่า

ชีวิตทรัพย์สมบัติให้	ภัยปลอดภัยรอดไว้
จักได้กำลัง	มากมาย
คลังออมสินสะดวกใช้	เป็นที่เก็บทรัพย์ให้
ราษฎรได้ปลอดภัย	ด้วย เทอญ
โฉนดจกรเข้าปล้น	หากมีเพื่อชนคั้น
หมดข้อสงสัย	ได้ เทียว
ทรัพย์ใดอื่นจากนั้น	ขายยากช่อนยากครั้น
สืบได้ไม่คุ้ม	กันเลย
รอบอุ้มราษฎรให้	เห็นชอบและเชื่อใจ
ช่วยชี้วิธีการ	ธนาคาร
บันดาลความสะดวกทั้ง	ฝากและถอนทุกครั้ง
อย่าให้อิดหนา	ระอาใจ
สาขาค้างจัดไว้	ทุกประชุมชนให้
สะดวกได้ตามควร	ถ้วนเทอญ... 23

23 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ท่านมจรผู้ร้ายจึงชุกชุม" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ' เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของครุสภา, 2515), หน้า 217-218.

ท่านยังกล่าวสนับสนุนให้เด็กได้รู้จักการมัธยัสถ์ไว้ตั้งแต่เล็ก ๆ เพื่อว่าเมื่อเติบโตขึ้นไปในอนาคตจะได้มีหลักฐาน โดยเริ่มเก็บสะสมทรัพย์เสียตั้งแต่เด็ก ดังบทร้อยกรองบางตอนว่า

... คำสอนสาสน์ถ้อย	ท่านแถลง
จําแนกแยกส่วนแสดง	ระดับได้
กินอยู่แต่พอแรง	เริ่มกระเหม็ดกระแหม่, มี
ภาคเก็บสะสมให้	เติบโตได้โดยกาล... ²⁴

และท่านเห็นว่า การเก็บสะสมทรัพย์นั้นควรฝึกหัดตั้งแต่ยังเด็ก ๆ อยู่ เพราะจะช่วยให้สร้างหลักฐานของชีวิตที่มั่นคงไว้ได้ เมื่อเติบโตขึ้นไปในอนาคต จะได้มีหลักฐานที่มั่นคง และท่านเห็นว่าไม่ควรที่จะผลัดวันประกันพรุ่งในการออมทรัพย์ ควรรีบเร่งในการเก็บออมเพื่อประโยชน์ต่อไปในวันข้างหน้า ดังความว่า

รัฐบาลท่านแต่งตั้ง	คลังออม สิ้นเอย
ชวนประหยัดหัดถนอม	ทรัพย์ไว้
ฝึกเด็กเล็กเก็บหอม	รวมรีบ
ควรร่วมมือกระพือไฉ้	เลิกไร้หลักฐาน
วานอย่าผิดพรุ่งนี้	รำไป หนอยเลย
เริ่มเก็บวันนี้ไว	ว่องเข้า
หาได้แต่เมื่อไร	เก็บเมื่อ นั้นแล
เร็วเริ่ม, หลักฐานเจ้า	จักเงื่อมง่าพะยอม ²⁵

นอกจากการมัธยัสถ์ในเรื่องเงินแล้ว ท่านยังให้ข้อคิดในเรื่องการมัธยัสถ์ในการบริโภคสิ่งอื่น ๆ แต่พอควร ดังความว่า

²⁴ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ต้นต้นเก็บเงิน" ใน วรรณกรรมสยาม, ประยูรศุทธิพันธ์, บรรณาธิการ, หน้า 417.

²⁵ เรื่องเดียวกัน.

...สรรพสิ่งส่องเสพยาให้	เพียงพอ ดีเทอญ
จ่ายมากทรัพย์ร่อยหรอ	ค่นแค้น
กินมากธาตุก็ บ	ปกติ
กามมากแรงขราแม้	โรคเร้าเมามรณ ²⁶

จากที่กล่าวมาข้างต้น ท่านได้แนะนำการใช้จ่ายให้สอยว่า ควรใช้จ่ายแต่พอเหมาะ ไม่ควรใช้จ่ายมากเกินไปจนเกินความจำเป็น จนทำให้เกิดความเดือดร้อนได้ ซึ่งท่านได้ชี้แนะว่า ทุกอย่างถ้ามากเกินไปขาดความพอดีแล้วละก็ก็จะเกิดโทษตามมา ทั้งนี้จะเห็นว่าท่านไม่สนับสนุนและไม่เห็นด้วยในการใช้จ่ายทรัพย์ไปในทางสุรุ่ยสุร่าย รวมทั้งการขาดความมัธยัสถ์ในการบริโภคสิ่งอื่น ๆ ซึ่งท่านชี้ให้เห็นผลเสียต่าง ๆ ที่ตามมา ไม่ว่าจะเป็นในเรื่องเงิน หรือสุขภาพร่างกาย

จากลักษณะนิสัยความพึงพอใจของคนไทย เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ได้กล่าวถึงเรื่องนี้ด้วยความเป็นห่วงเนื่องจากการทำตัวเกินฐานะ เกินกำลังความสามารถในที่นี้ท่านได้ยกตัวอย่างของชาวนาที่ทำตัวไม่เหมาะสมกับฐานะความเป็นอยู่ของตนเอง มัวหลงละเลิงอยู่กับความศิวิไลซ์ของสังคม จนทำให้เกิดความเดือดร้อนด้วย ดังบทร้อยกรองที่ว่า

พวงมาลัย	ฐานะเจ้าไม่เหมือนเก่า
เจ้าจ่ายมากเข้า	พระเจ้ากลับลงโทษเอย ²⁷

ท่านเห็นว่าการใช้จ่ายเงินอย่างสุรุ่ยสุร่ายไม่ได้คำนึงถึงฐานะของตนเอง หลงไปกับค่านิยมที่ผิด ๆ ของสังคม ทำให้เกิดผลเสียแก่ตนเอง ดังคำพูดที่ท่านกล่าวถึงชาวนาว่า "หาได้ไม่พอใช้ก็จวนองนา ในที่สุดก็เขานาเขาทำ นี่เป็นการลงโทษของพระเจ้าเงิน ซึ่งแต่ก่อนเมื่อยังไม่เสด็จเข้ามา (คือเงินไม่ได้เป็นนายศักดิ์ เงินเป็นเพียงทาสรับใช้เฉพาะที่จำเป็น) ชาวนาก็ไม่ต้องรับโทษเหล่านี้"²⁸

²⁶เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ยาอายุวัฒนะ" ใน โคลงกลอนของ ครูเทพ, หน้า 9.

²⁷เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ประชาสามัญของเรา" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ' เล่ม 1, หน้า 207.

²⁸เรื่องเดียวกัน, หน้า 207. (เชิงอรรถท้ายเรื่อง)

1.6 การใช้เวลาให้เป็นประโยชน์ การฝึกฝนตนเองในเวลาว่าง เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีท่านเห็นว่าไม่ควรปล่อยเวลาให้หมดไปโดยเปล่าประโยชน์ เพราะเวลาที่มีอยู่จะช่วยให้บรรลุผลในสิ่งต่าง ๆ ที่ปรารถนาได้ ไม่ว่าจะอยู่ในวัยใดก็ตาม ท่านแนะนำว่ายามเมื่อแก่ชราลงควรใช้เวลาให้เป็นประโยชน์ด้วยการหางานอดิเรกทำ นอกจากจะให้ความเพลิดเพลินแล้ว ยังช่วยคลายความเหงาได้ อีกทั้งยังทำให้อารมณ์แจ่มใสเบิกบาน ดังบทร้อยกรองว่า

ค่อนข้างน้อย, ค่อนข้างห่อหุ้ม	ธุระทุ่มประเทืองงาน
ทอดกายบววยวิริยดาล	ฤดีด้วยอานวยผล
ยามว่างระหว่างกรณีมี	สุขปรีดีปรีอปรน
ปราบเปื้อนอะเคื่อกิจระคน	อติเรกงานหา
อาหารถงานคิมมิแพก	ก็จะเปื้อนและแบบยา
นอกนั้นกระชั้นขยชรา	ประลุเลิกละงานการ
อยู่เปล่าจะเหงามนระทด	คุดอดกระยาหาร
อาศัยวิเศษสมิตงาน	อติเรกสบายแล... 29

นอกจากนั้น ท่านยังได้ยกสุภาษิตอังกฤษขึ้นมาว่า "การที่จะตั้งต้นเรียนไม่ต้องมีกำหนดอายุว่าแก่หนุ่มเพียงใด"³⁰ ทั้งนี้ท่านได้กล่าวสนับสนุนสุภาษิตอังกฤษว่า

...การเล่าเรียนนี้ย่อมเริ่มเรียนได้ตั้งแต่วันแรกเกิดจนตราบเท่าวันตายจริง ไม่มีกำหนดว่าแก่เสียแล้ว จะเริ่มเรียนสิ่งนั้นสิ่งนี้ไม่ได้...มีความรักตั้งใจเรียนจริง ๆ วิชาที่ตนได้เรียนในเวลาว่างจะได้มากเสียกว่าที่ตนเรียนในโรงเรียนอีก...หนังสือเป็นตำหรับใหญ่ของวิทยาทั้งปวง และเป็น

29 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี "เตรียมชรา" ใน โคลงกลอนของ"ครูเทพ" (ม.ป.ท., ม.ป.ป.), หน้า 15. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ รองอำมาตย์เอก หลวงสุภรพมกิจ (กระจำจ เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม 9 มีนาคม 2503)

30 พระไพศาลศิลปศาสตร์, แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 5, หน้า 134.

อาจารย์ใหญ่ที่สามารถจะสอนผู้ฝึกฝนตนเองได้ เพราะฉะนั้นหนังสือจึงเป็นคลังของวิทยา... การอ่านหนังสือนี้แหละ เป็นวิธีที่บุคคลจะฝึกฝนตนเองได้ทุกคน... 31

ท่านเห็นความสำคัญของการใช้เวลาในการฝึกฝนตนเอง เพื่อให้เกิดประโยชน์ซึ่งท่านเชื่อว่า หนังสือจะเป็นทางหนึ่งที่จะนำไปสู่ความก้าวหน้า และเป็นการรู้จักใช้เวลาว่างให้เกิดประโยชน์

1.7 การรู้จักรักษาความก้าวหน้า เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ได้แนะนำว่าการรู้จักหาความก้าวหน้าให้กับตนเองนั้นก็โดยการฝึกฝนตนเองด้วยการศึกษาหาความรู้อยู่เสมอ และควรรู้จักหาวิธีการปฏิบัติอย่างไรเพื่อให้เกิดความก้าวหน้าแห่งตน โดยท่านให้หลักในการปฏิบัติสำหรับผู้รักความก้าวหน้า และผู้ที่พึงเป็นบัณฑิตได้นั้นควรต้องยึดถือหลัก 4 ประการดังนี้

1. การฟังหรือการอ่าน ท่านกล่าวว่า แต่เดิมนั้นหนังสือยังไม่ค่อยแพร่หลายนักต้องอาศัยการฟังเป็นหลัก แต่มาในปัจจุบันมีหนังสือให้เลือกอ่านมากมาย นอกจากการฟังแล้วควรต้องอ่านเพื่อให้ได้รู้แจ้ง และควรเลือกอ่านแต่เฉพาะที่มีประโยชน์ ที่ไม่มีประโยชน์ก็ควรเลี่ยงเสีย
2. การคิด ท่านแนะนำว่าเมื่ออ่านแล้วก็ควรคิดตามไปด้วย การคิดก็ต้องใช้วิจารณญาณในการคิด ตรึกตรองดูว่าสิ่งไหนถูก สิ่งไหนผิด สิ่งไหนดี สิ่งไหนไม่ดี เพราะการอ่านนั้นจะต้องใช้ความคิดในการพิจารณา เรื่องราวที่ได้อ่านไปอย่างละเอียดแจ่มแจ้ง
3. การถาม เมื่ออ่านคิดในเนื้อหาที่ได้อ่านแล้ว ถ้าเกิดข้อสงสัยก็ควรที่จะค้นหาคำตอบให้ได้ ด้วยการค้นคว้าต่อไปเพื่อให้ได้ความกระจ่าง และเพื่อให้รอบรู้มากขึ้น
4. การเขียน เมื่อได้ความรู้หรือเรื่องราวต่าง ๆ แล้ว สิ่งที่ได้มานั้นย่อมยากแก่การจะจำได้หมด จึงต้องอาศัยการจด และต้องใช้ความเชี่ยวชาญในการเขียนด้วย ดั่งบทหรือย่อกรองต่อไปนี้

สุ.- สุต พัง

กาลก่อนนบหอนาฬ	หนังสือ
เพื่อศึกษาฝึกปรีอ	ทำนาไร่
ฟังบอกเล่าหารือ	ท่องบ่น จานแล
ท่องสู้กันฟังได้	เที่ยงแท้ทุกส
มากคนท่องจึงคล้าย	มากฉบับ พิมพ์หอ!
ธรรมและวิชาสรรพ	อยู่ได้
สมัยนี้สมุดพิมพ์นับ	ว่าแพร่ หลายแล้ว
นอกจากฟังจึงให้	อ่านไว้ทุกวัน
เลือกสรรอ่านแต่ล้วน	เรื่องดี ดีเทอญ
เรื่องเบลาประโยชน์มี	โทษซ้ำ
ฟังบันทึกเป็นศรี	พาลสดับ เสนียดนอ
เชิญอ่านและตรับสำ	เลิศช่างทางกุศล

จิ.-จินต์ คิด

คนมิชนักแก้ว	ควรคิด เป็นบ้าง
อ่าน, สดับ, รั้รู้, จิตต์	หยิ่งได้
ดี, ชั่ว, ถูก, ฤาผิด	จงตรึ ครอบดู
รู้ตรึกลึกลึซึ่งได้	แจ่มแจ้งวิจาร์ณญาณ
การอ่านต้องยิ่งง่า	ความคิด มากขึ้น
สมุดบ่บอกพาลบันทึก	ทำนาไร่
ครั้นทราบว่าจะไม่คิด	ฟังอ่าน แล้วแล
ยังจะต้องตรึกาให้	แจ่มแจ้งใจความ

ปุ.-ปุจณา ถาม

ถึงยามเมื่อเกิดข้อ	สงสัย
ถามสมุดเล่มสมุดาจน	ตอบได้?
จำต้องเที่ยวถามาคร	ผู้ฉลาด รู้จริง
เว้นเที่ยวถามย่อมาไร่	รอบรู้วิชา

ล. - ลิขิต เขียน

หาความรู้เร่งให้	แม่นยำ
ลืมน้อมแก้ด้วยจ่า	จดไว้
จํานักนักจักท่า	ตนดูจ ห้องสมุด
การจจจต้องให้	ขอมาใช้ชาญเขียน ³²

นอกจากหลัก 4 ประการ ที่ผู้รักความก้าวหน้าพึงฝึกฝนให้เกิดขึ้นในตนเองดังที่กล่าวข้างต้นนั้น เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ท่านยังมีข้อเสนอแนะซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่ท่านเชื่อว่าจะทำให้เกิดความก้าวหน้า โดยท่านได้กล่าวไว้ในบทร้อยกรอง เรื่อง "สรรพคุณทั้งห้า" ดังต่อไปนี้

ความเจริญจักเกิดแก่ผู้ใด	เพราะอาศัยสรรพคุณห้าอย่าง
คือหนึ่งหลัก, สองฉลาด, สามแหวกทาง,	สี่อดทน, ห้าพลังจวยโรชคดล
ผู้สามารถแต่ขาดความแหวกว้าย	เหมือนเป็นขาดกระสุนหมายไม่เป็นผล
ผู้ฉลาดขาดหลักชั้ก เวียนวน	ผู้อดทนทั้งโรชยั้งโรคร้าย
โรชนีหรือคือพระเจ้า เฝ้าจะช่วย	แต่ผู้ช่วยตนเอง เร่งชวนชววย
ไม่ช่วยตนเหมือนคนมือตีนตาย	จะมัวหมายโรชช่วยก็ป่วยการ
สรรพคุณห้าอย่างที่อ้างนี้	แม้เหมาะมีครบส่วนเป็นแก่นสาร
ถึงพร่องบ้างตั้งปมอบรมนาน	กอบการงานก็คงลือขึ้นชื่อเอง ³³

จากบทร้อยกรองข้างต้น จะเห็นว่าท่านให้หลักสำหรับปฏิบัติตนเพื่อความก้าวหน้าซึ่งจะมีอยู่ 5 อย่างด้วยกันคือ

1. หลัก ตามแนวคิดของท่านคือ จุดมุ่งหมายในการปฏิบัติงาน ซึ่งควรวางเป้าหมายในการทำงานไว้ก่อนว่า จะทำงานนั้นอย่างไร ด้วยวิธีการใด และมีจุดมุ่งหมายของงาน

³² เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "กถาศึกษาของเก่า" ใน โคลงกลอนของ"ครูเทพ", หน้า 41-43.

³³ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "สรรพคุณทั้งห้า" ใน โคลงกลอนของ ครูเทพ, หน้า 120-121.

อย่างไรเพื่อป้องกันการผิดพลาดอันอาจจะเกิดขึ้น ถ้าหากไม่มีหลักเกณฑ์ที่แน่นอน ก็จะทำให้นั้นไม่สำเร็จและทำให้เสียเวลาในการทำงานได้

2. ฉลาด ตามแนวความคิดของท่านก็คือ ควรจะมีปฏิภาณไหวพริบในการคิดทำสิ่งต่าง ๆ เพราะถ้าขาดความฉลาด ก็อาจจะทำงานล่าช้า เสร็จไม่ทันตามกำหนดเวลาที่ต้องการ และทำงานนั้นขาดคุณภาพได้เหมือนกัน

3. แหวกทาง ที่ปรากฏในบทร้อยกรองนั้น ผู้วิจัยคิดว่าท่านคงหมายถึง ำให้รู้จักการหาทางออกที่ดีที่สุดในการทำงาน เพื่อแก้ปัญหาที่อาจพบได้ด้วยการคิดพิจารณาค้นหาแนวทางที่ดีที่เหมาะสม

4. อุดทน ท่านเห็นว่าการทำงานทุกอย่างต้องเจอปัญหาอุปสรรคต่าง ๆ ดังนั้นท่านจึงให้ความสำคัญในการทำงาน พยายามแก้ปัญหาและอุปสรรคนั้นด้วยความอดทน

5. โชค โชคในที่นี้ท่านคงหมายถึง ำให้มีความเพียรพยายาม เร่งขวนขวายที่จะช่วยเหลือตนเอง ไม่ควรที่จะรอโชคหรือรอผู้อื่นให้มาช่วย โดยตนเองไม่คิดขวนขวายทำงานนั้นๆ

หลัก 5 ประการดังกล่าว ท่านเห็นว่า จะสร้างความก้าวหน้าให้เกิดขึ้นได้ แต่ถ้าจะบกพร่องไปบ้าง ท่านก็เชื่อว่าอยู่ที่การฝึกฝนอบรม ซึ่งจะเป็นแนวทางนำไปสู่ความสำเร็จได้ใน การประกอบกิจการงานนั้น นอกจากนี้ ท่านยังกล่าวว่า

...ใครมีกระพืดเมื่อ	ทางใด
ควรเร่งไฟใจมี	จิตน้อม
เอภารธุระใน	ศิลปศาสตร์ นั้นนอ
มากฝึกมากมือช้อม	จักเจน... ³⁴

ท่านเห็นว่าความรู้ทางด้านศิลปควรได้รับการฝึกฝน ซึ่งถ้าผู้ใดมีความชอบในงานช่างหรือศิลปะทางใด ก็ควรเร่งไฟใจเป็นธุระในงานศิลปะนั้น ๆ ด้วย การฝึกฝนมาก ๆ ทำให้เกิดความชำนาญ นอกจากนั้นในสภาพการณ์ของสังคมขณะนี้ ท่านต้องการที่จะให้ทุกคนเร่งขวนขวายหาความรู้เพื่อความก้าวหน้าสำหรับตนเอง ตามควรแก่ความสามารถของแต่ละคน เพื่อให้ทันต่อ

³⁴เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ภาพ 4" ใน โคลงกลอนครูเทพ เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของครูสภา, 2526), หน้า 59.

เทคโนโลยีที่เจริญก้าวหน้า ทั้งนี้เมื่อทุกคนมีการศึกษาที่ดี ก็จะสามารถรู้ความสามารถที่ได้มานั้น มาพัฒนาประเทศให้เจริญก้าวหน้าได้ทันต่อความเปลี่ยนแปลงได้ ดังบทร้อยกรองตอนหนึ่งว่า

ศิโยงไทยก็ไทยทัน	สมัยกันเพราะฝึกปรือ
จะต้องเฟื่องริแรงมือ	และลงทุน ณ ศึกษา... 35

ท่านเห็นว่าความรู้จะเป็นเครื่องมือสำหรับการหล่อเลี้ยงชีวิตคนให้สามารถอยู่ในโลกนี้ ได้ตลอดไป ทั้งนี้ท่านเชื่อว่าปัญญาความคิดของมนุษย์นั้น จะเป็นกำลังสำคัญที่จะทำให้มนุษย์ได้ยก ความเป็นอยู่ของมนุษย์ให้สูงขึ้นได้ ก็โดยอาศัยการศึกษาที่จะทำให้เกิดความรู้ความคิดขึ้นมาและความรู้ความคิดนั้นจะมาพัฒนาสติปัญญาของมนุษย์ โดยท่านกล่าวว่า

...โดยนิยามอนาคตต้อง	การบัณ-ฑิตแล
เพื่อกิจสำคัญอัน	เอกรู้
ไปฉลาดไปแข็งขยัน	ไปตลอด อุดมเรียน
เป็นกระซอนกรองผู้	เพียบชั้นปัญญา... 36

จากคำกล่าวข้างต้นท่านมีความเห็นว่า ในอนาคตข้างหน้านั้นเราจำเป็นต้องสร้าง บัณฑิตขึ้นมาเพื่อกิจการที่สำคัญ ๆ ในประเทศชาติ ซึ่งจำเป็นต้องอาศัยผู้ที่มีความฉลาด มีความขยัน มีความเพียรที่จะสามารถศึกษาหาความรู้ในระดับมหาวิทยาลัยนี้ได้ ซึ่งทุกคนที่จะมาอยู่ในระดับนี้ได้ ต้องมีความรู้ความสามารถและจะต้องได้รับการกลั่นกรองมาเป็นอย่างดีแล้ว

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

35 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ฐานะของไทย" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ' เล่ม 1, หน้า 173.

36 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ขุมทรัพย์ 4" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ' เล่ม 1, หน้า 183.

1.8 ความมานะบากบั่น เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ท่านมีความคิดสนับสนุนให้มีความมานะบากบั่นในการพัฒนาตนเอง โดยท่านพยายามสอดแทรกความคิดในเชิงเปรียบเทียบให้เห็นชัด ในบทร้อยกรองที่ว่า

...ความซำก่าเนิดใน	มนาสสาเหนียกดู
แจ่มแจ้งแสดงภู-	มิสภาพพิสิษฐ์ผล
เราท่านสำคัญการ	บริหารกำลังตน
อย่าเยี่ยงสระน้ำฝน	อุตุแล้งจะแห้งหาย
จงเยี่ยงสระน้ำไหล	ชลเลี้ยงบรู๊ววย... 37

ท่านเห็นว่า ความรู้นั้นไม่สามารถหยุดนิ่งอยู่กับที่ได้ และไม่มีวันที่ค้นหาความรู้ได้หมด ดังนั้นจึงต้องใช้ความมานะบากบั่นในการขวนขวายหาความรู้อยู่เสมอ เพื่อเป็นกำลังสำคัญในการหาเลี้ยงชีพต่อไปข้างหน้า

1.9 ความตั้งใจจริงในการทำงาน ความเพียรพยายาม มีไหวพริบบริภาษ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ให้ความเห็นในเรื่องของการทำงานว่า ผู้ที่หมายให้ผลงานออกมาดีเลิศตามวัตถุประสงค์นั้น จะต้องมีความตั้งใจในการทำงาน แต่ถ้าไม่มีความตั้งใจแล้วผลที่ออกมาเมื่อพิจารณาดูให้ลึกซึ้ง ก็จะมีข้อบกพร่องของงานนั้น ดังบทร้อยกรองที่ว่า

ผู้เลี้ยงผลเลิศล้วน	อาศัย ศูนย์สุด
เพียงแต่ขอไปที่	ท่านท้วง
ผลสำเร็จเจือใน	ทางโทษ
ดีล่อนล่อนครั้นล่วง	ลึกเข้าเลยเหลว... 38

37 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "พหูสูต" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ' เล่ม 1, หน้า 30.

38 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ผู้เลี้ยงผลเลิศกับผู้เฟ่งผลสำเร็จ" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ' เล่ม 1, หน้า 94.

ท่านเห็นว่า ถ้าหากปล่อยทำงานนั้นผ่านไป โดยไม่ได้ใช้การพิจารณาอย่างละเอียด รอบคอบแล้วจะทำให้เสียเวลาในการที่จะต้องมาแก้ไขงานที่ทำไปแล้ว ซึ่งอาจเกิดโทษได้ในภายหลัง ทั้งนี้ผิดกับผู้ที่ตั้งใจจริงในการทำงานตั้งแต่ต้นพยายามที่จะปรับปรุงแก้ไขให้เหมาะสม ถึงแม้จะมีอุปสรรคน้อยใหญ่ ก็ใช้ความเพียรให้บรรลุไปได้ แต่ไม่ใช่เจออุปสรรคก็จะหลีกเลี่ยงเลยไป ดังบทร้อยกรองต่อไปนี้

ดีแล้วสำเร็จได้	ดูจกัน
ดีปัจจุบันภาย	ภาคหน้า
กลับให้โทษถาพลัน	ชักเนิ่น นานนอ
เพราะแก่งกวัดขัดซ้ำ	กว่าใช้ปืนเล็ง
ผู้เฟื่องผลสำเร็จรู้	แรงงาน
ปรับเหมาะเฉพาะกาลณ	บัดนี้
อุปสรรคน้อยใหญ่พาน	เพียรลวง พันแผล
สู้ไม่ได้คู่มลิ	หลีกแล้วเลยไป... 39

นอกจากนั้นท่านยังเห็นว่าการทำงานใด ๆ ก็ตาม จงใช้ความตั้งใจจริงในการทำงาน แต่ถ้าหากว่า มีความตั้งใจจริงในการทำงานแล้ว ถึงแม้ว่างานนั้นจะยังไม่บรรลุผลสำเร็จ ท่านก็ถือว่าเป็นการฝึกทำให้เกิดความชำนาญ และฝึกความอดทนในการทำงาน ถึงแม้ไม่สำเร็จในครั้งนี้ ครั้งต่อไปก็พยายามทำใหม่ ซึ่งถ้าทุกคนปฏิบัติได้อย่างนี้ก็จะเกิดเป็นความชำนาญ ดังความว่า

"ถ้าทำสิ่งใดจงตั้งใจทำจริง ๆ ถ้าสำเร็จก็เป็นการดี ถ้าไม่สำเร็จจงทำอีกจนสำเร็จ ถ้าทำจนสุดความสามารถแล้วยังไม่สำเร็จ ก็ยังเป็นประโยชน์ในส่วนที่ได้รับความชำนาญจากการที่ได้พยายามทำความดีโดยเต็มกำลังนั้น"⁴⁰

39 เรื่องเดียวกัน, หน้า 94-95.

40 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, ธรรมจริยา เล่ม 4, หน้า 161.

นอกจากความเห็นดังกล่าวข้างต้น ท่านยังให้ข้อเสนอแนะในการทำงานด้วยว่า นอกจากความตั้งใจจริงในการทำงานแล้ว ยังต้องใช้ความเพียรพยายาม ประกอบกับคุณภาพ-ไหวพริบที่จะนำมาใช้กับงาน เพื่อให้กิจการงานนั้นบรรลุผลสำเร็จอย่างมั่นคง ดังความว่า

...ชาตฺยัยไหวพริบล้วน	แหลมหลัก
เลิศหมากรุกนั้กเลง	นักรู้
ผลสำเร็จจ้กจ้ก	บรรลฺลุ เจียวแล
สมส่วนสามารถู้	กิจรู้ระวังการ ⁴¹

ท่านเชื่อว่าความอุตสาหะในการศึกษาเล่าเรียน จะช่วยทำให้ประสบความสำเร็จในชีวิตการงาน ดังความตอนหนึ่งว่า

...อนึ่งเมื่ออายุยังอยู่ในประถมวัย การหมั่นศึกษาก็เป็นความเพียรอันหนึ่ง เพราะเป็นโอกาสให้กระทำกิจซึ่งเป็นหน้าที่ของตน ที่จะต้องกระทำให้ได้ดีไปภายหน้า ชาวเราที่ได้เกิดมาเป็นมนุษย์นี้ก็เป็นลูกอันอย่างยั้งแล้ว จึงเราจาเป็นที่จะกระทำตัวเราให้ดี ประพฤติให้ถูกต้องกับคลองธรรมจริยา ให้เป็นผู้มีประโยชน์แก่โลกย์และแก่ชาติของเรา มิให้เสียที่ที่ได้เกิดมาเป็นชาติไทย นับถือพระพุทธ-ศาสนา...⁴²

1.10 ความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี มีความคิดเห็นว่าการลอกเลียนแบบทุกอย่างเป็นการไม่ได้ใช้สติปัญญา ท่านนิยมและส่งเสริมที่จะให้ใช้ความรู้ ความคิดอย่างฉลาดในการสร้างสรรค์ปรับปรุง และพัฒนางานนั้น ๆ ให้เหมาะสมเพื่อการนำมาใช้อย่างถูกต้อง โดยท่านได้แสดงทัศนะไว้ในบทร้อยกรองดังต่อไปนี้

⁴¹เรื่องเดียวกัน, หน้า 95.

⁴²พระไพศาลศิลปศาสตร์, แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 5, หน้า 79.

วิชาคัดลอกนั้น	งานลูก-มือแน่น
คัดลอกจากแบบถูก	ถี่ถ้วน
แต่งงานถ่ายแบบปลูก	ปรุงปรับ ขยับแปลง
เป็นกิจนายช่าง, ล้วน	รอบรู้เราเขา
การเอาอย่างย่อมาใช้	ลอกแบบ
ถ่ายอย่างถ่ายแบบแลบ	เหลือมาได้
เพื่อประดิษฐ์นิมิตแบบ	กายเยี่ยง นิยม
ทำสว่างถ่ายอย่างไว้	ฉลาดได้ศึกษา ⁴³

จากทัศนะข้างต้นนี้ เป็นข้อคิดที่พึงปฏิบัติ เพราะจะทำให้สามารถคิดสร้างสรรค์งาน
นั้นให้ดีขึ้น หรือเหมาะสมกับการนำไปใช้ได้โดยไม่ต้องเปลืองเวลา เพื่อเป็นการพัฒนาการทำงาน
ของตนให้สำเร็จลุล่วงด้วยดี นอกจากนั้นท่านยังได้กล่าวถึงปัจจัยที่สำคัญที่จะนำเราไปสู่การ
เรียนรู้โดยทางลัดได้ก็คือ ความรู้ทางภาษา ดังความตอนหนึ่งว่า

...การถ่ายความรู้เช่นนี้ก็ย่อมต้องอาศัยความรู้ภาษาอันเราจะต้องไป
ขอถ่ายเป็นธรรมดา เพราะฉะนั้นก็จำเป็นอยู่เองที่เราจะต้องเรียน
ภาษาต่างประเทศ เพื่อเป็นความเจริญแก่บ้านเมือง...⁴⁴

เพราะท่านเห็นว่า การจะมีความรู้ที่กว้างขวางทันต่อโลกภายนอกได้ จำเป็นจะต้องมีความรู้ใน
ภาษาต่างประเทศ เพื่อที่เราจะใช้ศึกษาค้นคว้าตำราหรือเอกสารต่าง ๆ เพื่อที่จะนำความรู้
นั้นมาพัฒนาประเทศชาติให้เจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้น

⁴³ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "เอาอย่าง Adopt-ถ่ายอย่าง Adapt" ใน
วรรณกรรมสยาม, ประยุทธ์ สิทธิพันธ์, หน้า 416.

⁴⁴ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, ทำไมเราจึงต้องเรียนภาษาต่างประเทศ (และเรื่อง
อื่น ๆ) (ม.ป.ท., 2464), หน้า 5-6.

1.11 ความขยันหมั่นเพียร ความอดทน เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ท่านมีความเชื่อมั่นว่า ถ้ามีความขยันหมั่นเพียรในการทำงาน ทุ่มเททุกอย่างด้วยความอดทนแล้ว ไม่มีวันที่จะอดหยาก แต่ถ้าหากว่าทำงานจับจดหนักไม่เอาเบาไม่สู้แล้วก็มีหวังต้องอดแน่ ซึ่งท่านได้ยกตัวอย่างกรณีชาวบ้านที่ชะอำมาให้เห็นถึงความขยัน อดทนต่อการทำงานทุกอย่างเป็นตัวอย่างว่า

จะกล่าวถึงกะทาชาย	ประชาชาวชะอำ
นิอาชีพะ เลทา	ถนัดลอบและ เบ็ดแห
ชานาญแนวพนารัญ	กระสันสรรพสภาพแล
เตลิดป่าพนาแปร	เพาะปลุกข้าวและแดงโรม
มิรกันเสาก็เผาถ่าน	ประมวณงานสิ้อกริช
ประทุกเกวียนกระบือโรค	ค่านวมค่ามีค้อยมี
พิเพียรทมิจาวอด	มิจับจดก็เต็มที
พลังแลกศรีรี่พี	พลังออมจะพอมจน... 45

ท่านได้กล่าวไว้ให้เกียรติ และยกย่องคุณความดีของสตรี ที่ต้องใช้ความอดทนสูงในการอบรมเลี้ยงดูบุตรธิดา ในความตอนหนึ่งว่า

แม่นวลโสมโรจน เจ็ด เลิศมนุษย์	บริสุทธิ์สงวนศักดิ์น่ารักเหลือ
เป็นคู่ชีพของชายหมายจนเจือ	เพราะเลือดเนื้อเชื้อโลหกลโลกมาตา
กรณีเช่นนี้สำคัญนัก	แม่ยอดรักบ่าเพ็ญเห็นคุณค่า
มนุษย์ค้อยจาเรือดาเนินมา	จากเป็นนางจนเป็นโรจกลโลกบัดนี้
สัตว์โลกใดไม่เทียมทันมนุษย์	การต่อไปก็สุดแต่เรา
มนุษย์ไม่ล้างมนุษย์จุดอัคคี	ก็ไม่มิใครหาผลลาถนมนุษย์ 46

45 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ยถากรรม" ใน โคลงกลอนของ"ครูเทพ", หน้า 17.

46 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "โลกมาตา" ใน โคลงกลอนและความเรียง เรื่องต่าง ๆ, หน้า 36.

นอกจากนั้นท่านยังได้กล่าวชื่นชมสตรีอีกว่า

อันใดชายทำได้หญิงไม่แพ้	จริงนักแลแต่หญิงนุ่มนวลกว่า
ธรรมชาติจัดให้แต่ไรมา	เป็นคาราสูกสร้างต่างพิภพ
สองเคหะสถานทุกบ้านช่อง	ให้กำเนิดเนืองนองมิต้องจบ
ทารกบ่มอบรมสำสมครบ	แดนเคารพดวงโกลกโลกมาตา
รักษาพันรุ่มนุษย์ไว้มิให้สูญ	ยิ่งเพิ่มพูนเผ่าดีศรีศึกษา
ส่วนงานอดิเรกที่มีนานา	ก็เช่นว่าพยาบาลและงานครู
งานไม่หนักแต่จักต้องอดทน	ชายงานหนักทำไม่กล้าสู้
งานถนอมกล่อมเกลี้ยงเฝ้าเลี้ยงดู	หญิงรู้ดีกว่าระทาชาย... 47

ท่านให้ความชื่นชมสตรีว่ามีความสามารถไม่แพ้ผู้ชาย ทาน้ำที่แม่บ้านแม่เรือนได้อย่างสมบูรณ์ มีความนุ่มนวล ช่วยทำให้บ้านสว่างไสวมีความสุขสบาย นอกจากการกล่อมเกลี้ยงเลี้ยงดูบุตรแล้ว ยังทำหน้าที่พยาบาลคอยดูแลรักษาเวลาเจ็บไข้ ซึ่งท่านเห็นว่าผู้หญิงนั้นมีความอดทนอย่างมาก ซึ่งชายไม่สามารถสู้ได้ในเรื่องเหล่านี้

จากคำกล่าวข้างต้น จะเห็นว่า ท่านให้ความยกย่องสตรี ว่าเป็นเพศที่มีความอดทนสูง ถึงแม้จะเป็นงานที่ไม่ต้องใช้แรงกายมาก แต่ต้องอาศัยความอดทน ซึ่งชายไม่สามารถสู้ได้ในเรื่องเกี่ยวกับงานบ้านงานเรือน การดูแลอบรมเลี้ยงดูบุตร ซึ่งหญิงจะเป็นผู้ที่มีความสามารถในเรื่องดังกล่าวดีกว่าชาย

นอกจากนั้นท่านยังกล่าวถึงประโยชน์ของการทำงานว่า จะช่วยก่อให้เกิดผลดีแก่ตนเองและยังส่งผลถึงด้านเศรษฐกิจที่ดีขึ้นอีกด้วย ดังบทร้อยกรองที่ว่า

เมื่อคนไม่มีงาน	มักก่อการชั่วร้าย
แม้มีงานหมาย	ชั่วร้ายแรมรา
เศรษฐีวิทยาว่างบท	เป็นกฎการไว้
ว่ายอดเครื่องยั่วให้	มนุษย์ได้ทำงาน... 48

ทั้งนี้หากว่าคนไม่มีงานทำก็จะทำให้จิตใจครุ่นคิดแต่สิ่งไม่ดีไม่งาม ก็อาจก่อการชั่วร้ายขึ้นได้ การทำงานเพื่อจะสร้างผลกำไรให้เกิดขึ้น ก็จะช่วยให้มนุษย์เกิดความอยากทำงานมากขึ้น ซึ่งท่านให้คำแนะนำว่า

การใดกำไรงาม	จักพบความหมั่นแท้
ความเกียจคร้านพ่ายแพ้	เหงื่อย้อยยัง फिर
หนึ่งงานมีตลอดปี	มีต้องมีว่างช้า
ก็จักไม่ไขว่คว้า	ลอบค้าการพิน... 49

ท่านเห็นว่าการทำงานจะทำให้เกิดผลกำไรได้นั้นต้องอาศัยความหมั่นเพียร เมื่อมีความมานะบากบั่น ความเกียจคร้านก็จะพ่ายแพ้ไป ซึ่งท่านเชื่อว่าการมีงานทำตลอดเวลาจะช่วยทำให้ไม่หลงใหลในอบายมุข คือการพนัน นอกจากนี้ท่านยังได้กล่าวถึงชาวนาว่า

ทุกวันนี้ชาวนา	มีเวลาเหลือล้น
มนุษย์อยู่เปล่าเฝ้าคัน	แค้นคว่ำหาอะไร ทำแล... 50

ท่านเห็นว่าชาวนาในเวลานี้มีเวลาเหลือมากเกินไปจนกลายเป็นคนไม่มีงานทำซึ่งท่านเกรงว่าจะทำให้ชาวนาเหล่านั้นหันไปหาอบายมุขเพราะการว่างงาน ดังนั้นท่านจึงอยากให้ทุกคน

---

48 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ท้าวโมจรผู้ร้ายจึงชุกชุม" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ' เล่ม 1, หน้า 215

49 เรื่องเดียวกัน.

50 เรื่องเดียวกัน.

ระลึกอยู่เสมอว่า การหมั่นเพียรในการทำงานจะเป็นการไร้มันที่ก่อให้เกิดประโยชน์แก่ตนเองจึงควร
ทุกคนเร่งชวนช่วยทำงานทำเพื่อจะได้ไม่ก่อให้เกิดโทษดังที่กล่าวมาข้างต้น

1.12 การรู้จักประมาณตน ความสันโดษ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ท่านได้
กล่าวเตือนให้รู้จักการวางตนให้เหมาะสมกับสภาพที่เป็นอยู่ ไม่ควรทะเยอทะยานอยากเป็นอยาก
มีในสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ ถ้าไม่สามารถทำตนให้ยอมรับกับสภาพที่เป็นอยู่ได้ ก็จะมีแต่ความเดือด
ร้อน ดังที่ท่านกล่าวไว้ในบทร้อยกรองตอนหนึ่งว่า

ตัวเจ้าเป็นชาย	ชอบกลายเป็นสตรี
หรือเจ้าไร้ทรัพย์	กลับทำเป็นเศรษฐี
มันไม่เข้าที่	มีแต่จะเดือดร้อน... 51

จะเห็นว่าการกระทำแบบนี้ เป็นการกระทำที่ไม่รู้จักประมาณตนเอง ซึ่งท่านไม่เห็น
ด้วยและท่านยังกล่าวอีกว่า

ทำเป็นผู้ใหญ่	เมื่อวัยยังเด็ก
หรือเจ้าเป็นไทย	พล่ทำเป็นเงือก
มันเกกมะเหรก	ดูไม่เข้าเรื่อง... 52

จากความข้างต้น ท่านชี้ให้เห็นว่า เป็นการทำตนไม่เหมาะสมกับวัย โดยเฉพาะการ
เปลี่ยนสัญชาติเป็นการกระทำที่ไม่สมควรจะปฏิบัติ เมื่อมองดูแล้วเหมือนคนเกะกะระราน ไม่เข้า
ท่า นอกจากนั้นแล้วท่านยังยกตัวอย่างให้เห็นอีกพวกหนึ่งที่ชอบทะเยอทะยานอยากทำตัวเป็นเจ้า
นายทั้ง ๆ ที่ตนเอง ยังไม่มีความสามารถที่จะก้าวไปยืนในจุดนั้นได้ ดังความว่า

---

51 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "เป็นตัวเราดีกว่า" ใน โคลงกลอนของ"ครูเทพ",
หน้า 33.

52 เรื่องเดียวกัน, หน้า 33.

ไม่เคยเป็นข่าว
ไม่เป็นลูกจ้าง

เผื่ออยากเป็นนาย
จะเป็นนายห้างง่าย ๆ... 53

นอกจากนั้น ท่านยังยกนิทานมาสอนใจทุกคนว่า ความทะเยอทะยานอยากเป็นในสิ่งที่
เป็นไปไม่ได้นั้น ผลที่สุดก็คือ ความวุ่นวายเดือดร้อนที่จะเกิดแก่ตนเองและผู้อื่น ดังความว่า

จิ้งจอกพูดจ้อ
ขอไปขอมมา
เรื่องก็จบกัน
อยากเป็นนั่นเป็นนี่
จงเป็นตัวเรา

ขอเป็นสุรียัน
ขอเป็นหมาเท่านั้น
มันเหมาะแล้วเจ้า
ด้วยเห็นดีตั้งเขา
เถิดเจ้าจุยฉายเอ๋ย⁵⁴

จากบทร้อยกรองข้างต้น ท่านได้ยกนิทานขึ้นมากล่าวเพื่อเป็นข้อคิดในการปฏิบัติตนให้
เหมาะสม ไม่ว่าจะเป็นเรื่อง เพศ วัย ฐานะ และเชื้อชาติ ควรที่จะรู้จักประมาณตน ว่าตนอยู่
ในสถานะใด เพื่อความสงบสุขแห่งชีวิตของตนเอง

ท่านยังได้กล่าวถึงการกระทำที่เรียกว่า สันโดษ นี้ว่า เป็นการประพฤติปฏิบัติตนให้
หลุดพ้นจากกิเลสต่าง ๆ ที่จะก่อให้เกิดความทุกข์ขึ้นได้ ดังที่ท่านได้กล่าวไว้ในเรื่อง "สันโดษ"
ว่า

...สันโดษทำให้บุคคลขาดจากความเสรำจิตร์น้อยใจในรูปธรรมนามธรรม
ของตน ยากก็มีความพอใจในการหาเลี้ยงชีพของตนเท่ากับเสรำฐี เท่ากับ
พระมหากษัตริย์ คนรูปร่างจี๋รีวก็พอใจในรูปสมบัติของตนเท่ากับคนที่มียู
รณมร่อ่า... 55

53 เรื่องเดียวกัน.

54 เรื่องเดียวกัน, หน้า 34.

55 พระไพศาลศิลปศาสตร์, แบบสอนอ่านธรรมจรียา เล่ม 5, หน้า 54-55.

จากความข้างต้นที่ท่านได้กล่าวนั้น จะเห็นว่า ความสันโดษตามแนวคิดของท่าน ก็คือ ความพอใจในสิ่งที่ตัวเองมี ในสิ่งที่ตัวเองเป็น ไม่ทะเยอทะยานอยากมี อยากเป็นในสิ่งที่ เป็นไปไม่ได้ นอกจากนั้นท่านยังชี้ให้เห็นถึง ผลดีของความสันโดษว่า "สันโดษยังเป็นเครื่องช่วย ภัย, วาจา, ใจ, ของบุคคลให้เข้มช้อย ชุ่มชื่น เป็นสามัคคีรสอันประเสริฐกับผู้ใดที่ตนจะไปคบหา ด้วย⁵⁶

จะเห็นว่า ความสันโดษยังเป็นเครื่องกลมเกลอกาย วาจา ใจ ให้มีความพร้อมเพรียงกัน ในการแสดงออกแต่สิ่งที่เหมาะสม ดีงาม ซึ่งท่านให้ความเห็นว่า การแสดงออกแต่สิ่งที่ดีงามนั้น เรียกว่า เป็นความสันโดษที่แท้ที่ประเสริฐจริง ซึ่งจะต้องประกอบด้วย "...รู้จักประมาณตน พอใจในการของตนที่เป็นอยู่ และเป็นเครื่องหล่อหน้าใจ ให้ความอดทน ต่อผู้ถูกสลดต่าง ๆ ที่ตนจะต้องรับไว้โดยคลองยุติธรรม"⁵⁷

จากแนวคิดในเรื่องความสันโดษ จะเห็นว่าท่านนำหลักแห่งพระพุทธศาสนา มาใช้ เพื่อช่วยให้ชีวิตดำเนินอยู่อย่างสงบปราศจากทุกข์ร้อนต่าง ๆ ถ้าทุกคนมีความสันโดษเกิดขึ้นในตน หรือมีความพอใจในตนเอง

นอกจากนั้นแล้วความเจริญของอารยธรรมตะวันตกที่แผ่เข้ามา ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงจากในอดีตมาก นอกจากก่อให้เกิดคุณแล้วยังก่อให้เกิดโทษด้วย เนื่องจากท่านเห็นว่า มีสินค้ามากมายที่เข้ามาล่อตาล่อใจผู้คนให้เกิดความอยากได้ อยากมี ดังบทร้อยกรองที่ว่า

... รุด เศรษฐกิจการเมือง	เมสียงสินค้ำมาขาย
มลายภาวะดั้งเดิม	เสริมความอยากอย่างใหม่
ให้ฝ่าหาเงินซื้อ	รู้เอเลิงการขอร้อง
สรรหสิ่งต้องดีราคา	เชิญเงินตราเป็นนาย... ⁵⁸

⁵⁶เรื่องเดียวกัน, หน้า 55.

⁵⁷เรื่องเดียวกัน, หน้า 56.

⁵⁸เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ท้าวโมจรผู้ร้ายจึงชุกชุม" ใน โคลงกลอนของ

'ครูเทพ' เล่ม 1, หน้า 212.

ท่านได้กล่าวถึงเศรษฐกิจได้ก้าวรุดหน้าจากอดีตมาก โดยมีผลผลิตใหม่ ๆ เข้ามาก่อให้เกิดความต้องการของทุกคน ที่พยายามหาเงินมาเพื่อจะซื้อหาสิ่งของตามที่ตนอยากได้ของทุกอย่างดีค่าเป็นเงินบาทหมด ดังนั้นความเปลี่ยนแปลงเช่นนี้ ก่อให้เกิดผลเสียตามมา ดังบทร้อยกรองตอนหนึ่งว่า

...งานอันเปลี่ยนแปลงเปลี่ย	เสียเวลา นี่แล
หาប់ทันตัดหา	เห่อห้อม
อุปโภคบริโภคสา-	รพัดเพิ่ม และแพง
อาชีพขันจนน้อม	จิตาหือบายสนอง... 59

ความเปลี่ยนแปลงของภาวะทางสังคมที่เกิดขึ้น เป็นการทากั้มนุษย์เกิดตั้หาคือความอยากได้อยากเป็นอยากมี คือ ความทะยานอยากทั่วใบ ที่จะให้ได้มาซึ่งความต้องการของตน จนทากั้เกิดอาชญากรรมขึ้นในสังคม ซึ่งสาเหตุมาจากการประพฤติดัวไม่ไ้ ดังที่ท่านกล่าวว่า

ตกคลองคล่องเลือกได้	เร็วเสีย เร็วแล
รินันนัวเนีย	นะเจ้า
เปลี่ยนเล่นเซ่งงานเคลีย-	คลอตลอด เวลา
ไ้ก็เลี้ยงเหล้าเข้า	มีดหน้าคราเสีย
เบียดจักไม่ล้วน	จรกา-เริบเล่า
หนี่รั้ครุมมะตุ้มจา	หิริลี้
เรื่มีรักขโรมยอ-	มหิตหนัก จันนอ
เข้าช่องโจรโจรชี่	ช่องข้างทางโจ-รกรรม... 60

59 เรื่องเดียวกัน, หน้า 213-214.

60 เรื่องเดียวกัน, หน้า 214.

จากทร้อยกรองข้างต้นท่านได้กล่าวถึงการประพาศิตัวให้ตกต่ำอยู่ในสิ่งอบายมุขต่างๆ คือ การเล่นเกมพนันอยู่เสมอ ๆ แทนการทำงาน เมื่อเล่นเกมพนันได้เงินมา ก็เอาเงินไปดื่มเหล้าจนทำให้หน้ามือตามัว กระทบสิ่งที่ร้ายแรง กลายเป็นโรคเรื้อรังเพราะหนี้สินที่ประดังเข้ามาจึงขาดความละเอียดรอบคอบต่อตัวเอง ขาดความประพาศิตที่ค้ำจุน กระทบการลักขมย บั่นจี้จนกลับกลายเป็นไปในช่องโรคกลายเป็นโรคเรื้อรังในที่สุด

สิ่งที่กล่าวมาเป็นเพราะ สภาพการณ์จากความเปลี่ยนแปลงในการรับอารยธรรมตะวันตกเข้ามาทำให้เกิดความทะเยอทะยานอยากได้ จนขาดสติที่จะยับยั้งใจไม่ให้กระทำสิ่งผิด ซึ่งท่านพยายามชี้ให้เห็นถึงความประพาศิตที่ไม่ดีที่เกิดกับบุคคลนั้น เป็นเพราะความอยากจนความคับข้องทางเศรษฐกิจ หามไม่พอกับความต้องการ ความอยากของคนจนทำให้คนดี ๆ กลายเป็นโรคเรื้อรังได้ ซึ่งท่านเห็นว่าสิ่งหนึ่งที่จะแก้ปัญหาเศรษฐกิจนี้ได้ก็คือการทำงาน

1.13 ความมีเหตุผล เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ท่านให้ความเห็นในเรื่องของความเชื่อเครื่องกลางของขลังว่า เป็นเพราะคนในอดีตไม่มีการศึกษา จึงหลงเชื่อเครื่องกลางของขลังมาก อดย่นเอาศาสนามาใช้ร่วมกับเครื่องกลางของขลังเหล่านี้ เพราะเชื่อว่าจะทำให้เกิดความศักดิ์สิทธิ์ขึ้นได้ ซึ่งเป็นความเชื่อที่ผิด ดังคำกล่าวที่ท่านกล่าวไว้ในบทร้อยกรองตอนหนึ่งว่า

...ชนชวนจักลั่นแต่	แสป่า-ภูหารีย์เฮย
สมัยขอบขลังคลั่งอา-	นางเรื่อง
เจริญวิปัสสนาพา	บลุกเสก สมรรณแล
ปฏิบัติยกเยื้องเปื้อง	แบบหลง... 61

สิ่งที่ท่านกล่าวมานี้ เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 เป็นช่วงที่คนรอบทั่วไปมกมาย เชื่อเรื่องเครื่องกลางของขลัง เนื่องจากการไม่ได้รับการศึกษา จึงทำให้หลงมกมาย คิดว่าสิ่งเหล่านี้เป็นสิ่งที่จะช่วยให้รอดพ้นจากภัยอันตราย ซึ่งผู้วิจัยคิดว่า ท่านต้อง

61 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ราชสดุดี" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ' เล่ม 1, หน้า 6.

การที่จะให้ใครสักคนเชื่ออย่างมีเหตุผล ไม่หลงงมงายกับสิ่งที่เป็นความเชื่อโดยขาดการคิดพิจารณา เพราะปัจจุบันคนได้รับการศึกษาพอสมควรแล้ว ควรที่จะได้มีการคิดอย่างมีเหตุผล และไม่ควรนำศาสนาเข้ามาใช้เป็นเครื่องมือและเกี่ยวข้องกับเครื่องรางของขลัง และท่านยังให้ข้อคิดอีกว่า มนุษย์นั้นยังมีปัญญาสามารถที่จะใช้ปัญญา ในการศึกษาค้นคว้าหาเหตุผลให้เห็นประจักษ์แจ้งด้วยตาตนเอง ดังความว่า "...มนุษย์มีปัญญาหาเหตุผล ศึกษาค้นความลับกลับประจักษ์..."⁶²

1.14 ความสำรวมตน ตามแนวคิดของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เห็นว่าเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับช่วยให้นักบุญหลุดพ้นจากกิเลสต่าง ๆ โดยจะต้องใช้ความคิดพิจารณาให้รอบคอบ ในการกระทำสิ่งใด ๆ ก็ตาม สามารถที่จะแยกแยะสิ่งดี สิ่งไม่ดี และเลือกกระทำแต่ในสิ่งที่ดีได้ โดยอาศัยปัญญาในการวิเคราะห์สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ ดังกล่าวตอนหนึ่งว่า

...ผู้ที่เป็มนุญย์ฝ่ายสูงเป็นผู้ที่รั้งตนเอง มีไชยชนะแก่ความชั่วบงการองตนด้วยเจตสิกธรรม* คือความรู้, ความคิด, ความใคร่ครวญ, ความไต่สวน เปรียบเทียบ, สติและความรู้ผิดชอบ ฯลฯ...แต่ที่มนุษย์ผู้ใดจะให้อำนาจความปกครองตน ความสำรวมตนสิทธิ์ขาดอยู่ในจิตรกรรมการ** ของตน ฉะนี้ มนุษย์ผู้นั้นจะต้องเป็นผู้มีความรู้ และได้ฝึกหัดในธรรมจริยา...⁶³

⁶²เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ละครโรงใหญ่" ใน โคลงกลอนของ ครูเทพ, หน้า 1.

*เจตสิกธรรม สิ่งที่เกิดในใจหรือเกิดกับใจ (ในแบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 5, หน้า 25)

**จิตรกรรมการ กรรมกร แปลว่า ผู้ที่ประชุมกันทำการสิ่งหนึ่งร่วมกัน จิตรกรรม-การ หมายความว่า ความคิดชนิดต่าง ๆ ของใจ (คือ เจตสิกธรรม) เช่น ความรู้ ความดำริห์ ความไต่สวน ความรู้จักผิดชอบ ความบงการ ฯลฯ มารวมกันตั้งเป็นประชุมสำหรับคิดการต่าง ๆ ที่ร่างกายจะกระทำว่าถูกหรือผิด ควรยอมให้ร่างกายกระทำหรือไม่ (ในแบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 5, หน้า 25)

⁶³พระไพศาลศิลปศาสตร์, แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 5, หน้า 25.

นั่นก็คือ สิ่งที่ท่านปรารถนาที่จะให้รู้จักฝึกฝนอบรมจิตใจที่ดี เมื่อจิตใจดีผลที่ออกมา ก็จะเกิดเป็นการกระทำที่ดีด้วย ดังนี้เรียกว่า การสำรวมตน คือสามารถรู้ผิด ชอบ ชั่ว ดี นอกจากนั้นท่านยังกล่าวว่

ความสำรวมตนนี้...ในครั้งแรกที่จะประพฤดิจะต้องรับความลำบากบ้าง เพราะจะต้องฝ่าฝืนตน บังคับตน ระวังความชั่ว ที่มีอยู่ในตน และห้ามกันยึดรั้งตนมิให้หันไปสู่ความชั่ว... 64

สรุปได้ว่า ความสำรวมตนตามแนวคิดของท่าน ก็คือ ทุกคนจะต้องบังคับตนเอง ฝึกฝนอบรมจิตใจตนเอง ให้หลุดพ้นจากกิเลสหนาาประการ คือปรารถนาแห่งตน อดใช้ความคิดพิจารณาใคร่ครวญสิ่งต่าง ๆ ก่อนที่จะกระทำการใด ๆ ลงไป

1.15 ความกล้าหาญ ความซื่อสัตย์สุจริต เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ท่านได้ให้แนวคิดต่อทุกคนว่า คนที่มีความกล้าจริงจะต้องกล้าในเวลาที่ต้องใช้ความกล้า เมื่อถึงคราวจะต้องใช้ความกล้า ก็จะใช้ความกล้าอย่างเด็ดเดี่ยว เมื่อถึงคราวอ่อนโยนก็จะแสดงความอ่อนโยน แต่หากจะต้องปะทะกันก็จะปะทะกันซึ่ง ๆ หน้าไม่มีการทำร้ายลับหลัง และท่านแนะนำว่า ผู้ที่กล้าจริงจะไม่แกล้งหรือรังแกคนที่อ่อนแอกว่า อย่างเช่น ผู้หญิง ถ้าหากยามใดต้องเจอปัญหาที่ไม่ย่อท้อ มีความกล้าที่จะต่อสู้หรือเผชิญกับปัญหาโดยตลอด ดังความว่

...คนกล้าถ้ายามแข็ง ก็แข็งแรงอาจหาญ ยามอ่อนหวานอ่อนโยน ถึงคราวอดทนอดนั้ง ไม่ลับหลังลอบแวง ไม่เล่นแกล้งรังแก คนอ่อนแอ แลหญิง ยามทุกข์จริงไม่ระย่อ ต่อสู้ทุกข์โดยกาล... 65

64 เรื่องเดียวกัน, หน้า 27.

65 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "เขาเป็นคนฉลาด" ใน โคลงกลอนของ "ครูเทพ",

นอกจากนั้น ท่านยังได้อธิบาย เพื่อให้ทุกคนได้เข้าใจในขอบเขตและความหมายของ ความกล้าหาญว่า

ความกล้าหาญ คือความองอาจที่จะกระทำกิจซึ่งเป็นหน้าที่ของตนให้สำเร็จ ไปได้...แต่ความกล้าหาญในธรรมจริยานี้ รวมทั้งความองอาจฝ่าฝืนความ ล่าเคียด เพื่อจะรักษาอุทิศธรรม กระทำหน้าที่ของตน กล้าเกรงในการที่จะ กระทำสิ่งชั่วผิดคลองธรรมจริยาด้วย มีตัวอย่างคือ ความกล้าหาญที่จะประ พยตีตนเป็นคนตรง ความกล้าหาญที่จะพูดจริงเสมอ ความกล้าหาญที่จะรั้ง ตนให้พ้นจากความชั่ว ความกล้าหาญ อดทนสู้ความทุกข์เมื่อคราวเคราะห์ ความกล้าหาญสลัดหนี้หนี้ และความกล้าหาญกระทำกิจอันเป็นหน้าที่ของตน ทุกอย่าง... 66

จากข้อความดังกล่าวข้างต้น ท่านมุ่งหวังให้ทุกคนมีความกล้าในทุกด้าน ไม่ว่าจะ เป็น ด้านการพูดหรือด้านการกระทำ ทุกคนจะต้องกล้าแสดงออกในทุกเรื่อง ซึ่งเป็นหน้าที่ของตนที่จะ ต้องกระทำโดย เฉพาะความกล้าจะต้องเป็นความกล้าที่ถูกต้องและดีงามด้วย

ท่านให้ข้อเสนอนี้ว่า ควรใช้หลักธรรมคำสอนของพุทธศาสนาเป็นที่ตั้ง โดยท่านได้ กล่าวไว้ว่า "ความสัตย์ เป็นธรรมอันประเสริฐที่มนุษย์จะต้องมี ก่อนที่จะฉวางทางไปสู่ธรรมอื่นๆ อันพึงสงวน..."⁶⁷ ซึ่งท่านเห็นว่า ความสัตย์นี้ เป็นสิ่งที่สำคัญ และจำเป็นต่อมนุษย์ ที่จะต้อง มีไว้เป็นหลักปฏิบัติซึ่งอยู่ในข้อ 4 ของศีล 5 คือ ห้ามพูดเท็จ ที่ทุกคนควรจะต้องปฏิบัติให้เป็นนิสัย เพื่อ ก่อให้เกิดความสุข ทั้งนี้การพูดเท็จเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดความทุกข์ ดังที่ท่านได้ยกเอาถ้อยคำของ นักปราชญ์ชื่อ เบลเรต มากล่าวว่า "ผู้ที่แสวงหาความสุข จงปฏิบัติแต่ความสัตย์ให้เป็นสันดานของ ตนถ้าปฏิบัติได้ดังนี้แล้ว จึงจะพ้นห้วงทุกข์ ถ้าปฏิบัติยังไม่ได้ก็จะยังลอยคว้างอยู่"⁶⁸ จะเห็นว่า ท่านเห็นด้วยกับถ้อยคำดังกล่าว โดยท่านให้เหตุผลว่า

⁶⁶พระไพศาลศิลปศาสตร์, แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 5, หน้า 100-101.

⁶⁷เรื่องเดียวกัน, หน้า 32.

⁶⁸เรื่องเดียวกัน, หน้า 32-33.

คนที่พูดความจริง ถือเอาสัตย์ธรรมเป็นที่ตั้ง ปราศจากความครั่นคร้าม
ต่าง ๆ จึงมีความสุข แต่คนที่พูดเท็จเท่านั้น เปรียบประคุดยีนอยู่บน
ปลายหอกหรือหลาว ต้องระวังตัวกลัวจะเพลิงพล้ำอยู่เสมอ...⁶⁹

จากข้อความข้างต้นนั้น แสดงให้เห็นว่าท่านพยายามเปรียบเทียบ เพื่อให้เกิดความ
เข้าใจและมองเห็นข้อดีข้อเสียของการพูด ซึ่งการพูดเท็จก่อให้เกิดอันตรายแก่ตนเอง เพราะ
นอกจากจะต้องคอยระวังตัวในการพูดเท็จแล้ว ยังทำให้ขาดความไว้วางใจจากผู้อื่นด้วย

นอกจากนี้แล้ว ท่านยังให้ข้อคิดเห็นว่า ความสัตย์ไม่ใช่ว่าเฉพาะแต่วาจาเท่านั้น ยัง
หมายรวมถึงกายและใจด้วย เพราะท่านเห็นว่า ทั้ง 3 สิ่งนี้จะต้องสัมพันธ์กัน จะต้อง
ไปด้วยกัน ถ้าขาดสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ก็ไม่ถือว่าเป็นผู้มีความสัตย์สุจริตหรือเป็นผู้มีสัตย์ธรรม ดังความ
ตอนหนึ่งที่ท่านได้อธิบายไว้ว่า

ความสัตย์นี้จะหมายแต่วาจาที่พูดจริง หรือการรักษาวาจาให้จริงอยู่เท่านั้น
หาไม่ได้ ความสัตย์ต้องประกอบพร้อมไปด้วยกาย วาจา ใจ เมื่อรักษาวาจา
ให้จริงแล้ว ก็ต้องรักษากายและใจ หรือสรุปเนื้อความก็คือ ต้องรักษาสันดาน
ให้จริง เป็นสัตย์สุจริตอยู่เสมอด้วย จึงจะได้ชื่อว่ามีความสัตย์ธรรมอันประเสริฐ
บุคคลที่ตั้งอยู่ในสัตย์ธรรมเป็นผู้ประเสริฐ มีศิริมงคลแก่ตน และเป็นที่น่าเชื่อถือ
เชือฟังของผู้อื่น จะประกอบภารกิจใดก็อาจสำเร็จได้โดยเร็วไม่ขัดขวาง...⁷⁰

จะเห็นได้ว่า แนวคิดของท่านเกี่ยวกับความสัตย์สุจริตนั้น ท่านถือเป็นหลักปฏิบัติที่สำคัญ
เป็นสิ่งที่สร้างความสุข ความเจริญ และเป็นที่ยอมรับนับถือ และจะเป็นตัวที่ก่อให้เกิด
ความสำเร็จในสิ่งที่ยิ่งใหญ่ของชีวิตได้ ทั้งนี้ท่านยังกล่าวอีกว่า

⁶⁹เรื่องเดียวกัน, หน้า 33.

⁷⁰เรื่องเดียวกัน, หน้า 35-36.

...ผู้ดีจะไม่รับสินบน เพราะผู้รับสินบนนั้นยอมมาได้ชื่อว่าเป็นผู้ขายตนเองให้แก่ผู้ที่มีความประสงค์จะซื้อ คือให้สินบน การเช่นนี้จะทำได้ก็แต่คนใจดำ ๆ แม้แต่ของกำนัน ถ้าไม่ค้าให้ด้วยความมีใจรักกัน เอื้อเฟื้อกัน ไร้โดยความมุ่งหมาย เพื่อให้สำเร็จกิจธุระอันใดอันหนึ่งเป็นทางเลียงเข้าสู่ยุติธรรมก็ชื่อว่าเสมอด้วยสินบนเหมือนกัน... เพราะผู้ที่รับของกำนันเช่นนั้น ย่อมมาได้ชื่อว่ายอมปล่อยไว้คันชั่งของตนเอียงไปกว่าปรกติ... 71

จากสิ่งที่ท่านกล่าวมานั้น ท่านมีความเชื่อว่าผู้ที่มีความมั่นคงในความซื่อสัตย์ ไร้ยอดเยี่ยวมิจะโรมาทำให้จิตใจรอนเอนไปทางใดทางหนึ่งได้ ก็ถือว่าบุคคลนั้นมีความนับถือในตนเองไม่ต้องการที่จะขายตนเองด้วยสินบนต่าง ๆ เพราะท่านถือว่าการกระทำที่ขาดความซื่อสัตย์ในตนเองแล้วย่อมเป็นการกระทำของผู้มีจิตใจต่ำ เพราะท่านคิดว่าถ้าเป็นของกำนันที่ค้าให้ด้วยความมีใจรักและมีความเอื้อเฟื้อต่อกันนั้น แตกต่างกันกับที่ค้าให้ด้วยวัตถุประสงค์ที่ผู้ให้ต้องการแล้วละก็ถือว่าเป็นการให้สินบน

1.16 การรู้จักเลือกคบคน เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เห็นว่ามนุษย์ทุกคนเกิดมาต้องมีความสัมพันธ์กับผู้อื่น และการมีมิตรก็เป็นสิ่งจำเป็นสำหรับมนุษย์ที่จะต้องดำเนินชีวิตอยู่ในสังคม ดังนั้นการที่เราจะมีเพื่อนหรือมิตรที่รู้จักที่จะเป็นกำลังให้กันได้นั้น จำเป็นจะต้องเลือกคบคน เนื่องจากแต่ละคนมีความแตกต่างกันไปทั้งนิสัยใจคอ ฐานะความเป็นอยู่ จึงจำเป็นต้องเลือกให้เหมาะสม ทั้งนี้ท่านเห็นว่ามนุษย์ทุกคนมีทั้งคนดีและคนไม่ดี ดังเช่นคำกล่าวที่ว่า "คบพาล ๆ พาไปหาผิด คบบัณฑิต ๆ พาไปหาผล" 72 ดังนั้นท่านจึงสอนให้ทุกคนระมัดระวังในการคบคน ดังความว่า

71 พระไพศาลศิลปศาสตร์ กับหลวงญาณวิจิตร, แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 6, หน้า 121.

72 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "มิตรามิตร" ใน โคลงกลอนของ"ครูเทพ", หน้า 52. (เชิงอรรถท้ายเรื่อง)

...มิตรภาพภายนอกล้วน	ควรบาเพ็ญ
มากมิตรมากกำลัง	เลิศผู้
ฐานะเหมาะสมเป็น	มิตรยัง-ยินดี
มวลมนุษย์จำต้องรู้	เลือกสรรสมาคม... 73

นอกจากนั้นท่านยังกล่าวเตือนวัยรุ่นทั้งหลายด้วยความเป็นห่วง ในเรื่องการคบเพื่อน ว่า ควรเลือกคบแต่เพื่อนที่ดี เพราะจะพาเราไปในทางที่ดี ท่านเห็นว่าวัยรุ่นยังขาดสติในการพิจารณาให้ถ่องแท้ว่าอะไรคืออะไรไม่ดี โดยเฉพาะเด็กสาวที่อาจจะเสียคน และพลาดพลังเสียความบริสุทธิ์ไป เพราะเชื่อคำพูดของคนอื่นง่าย ๆ ดังบทร้อยกรองที่ว่า

... เริ่มรุ่นจะสุนทรสโมสร-	สรสโมสรนี้ควร
เลือกคบประสพสุมิตรมวล	จะมีหม่อมหม่อมศรี
วัยน้อยก็พลอยสติจะพร่อง	บ่มีถ่องวิถิติ
หูเบากำเลากลวิธี	ทุจริตละลายลม
แม้หลงทะนงคุณวิเศษ	จะประเวศคณูจม
ควรฟังและตั้งจิตรภิรมย์	รสทราบสุวาที
คำเตือนเสมือนสติแสดง	จะแสดงฤโรมี
ฟังเถิดบเกิดภยกลี	กลหลงละลายฟัง... 74

ท่านเห็นว่า การคบเพื่อนเป็นเรื่องสำคัญที่จะต้องเลือกคบคนที่ดี ที่เชื่อใจได้ เพราะมีฉะนั้นจะพาเราไปในทางเสียหายได้ ซึ่งท่านมีความเป็นห่วงในเรื่องนี้ ดังนั้นท่านจึงแนะนำว่า ควรที่จะฟังคำตักเตือนบ้าง เพื่อจะได้ไม่หลงกลหรือหลงคารมใครง่าย ๆ ซึ่งท่านได้ให้ข้อคิดว่า

73 เรื่องเดียวกัน, หน้า 52.

74 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "นรี-นรบุภาพ" ใน โคลงกลอนครูเทพ เล่ม 2, หน้า 95-96.

สื่อชักจะมักประทุษร้าย	คุณโรคติพิชั้วบัง
พกนุ่นจะวุ่นวิบติยง	ตนุต้าบ เป็นตัว
พลาดอื่นจะคืนสินิทธิ์อาจ	ผิวพลาดเสน่หั่นว
ยากแท้จะแก้ทุมลมัว	บมิหายระคายคง... 75

การที่เชื่อคนง่ายก่อให้เกิดผลเสียหายตามมา โดยเฉพาะแม่สื่อแม่ชักนั้น ท่านเห็นว่า จะนำความเดือดร้อนมาให้ เพราะฉะนั้น ควรที่จะไม่หุบเขาเชื่อคนง่ายหรือหลงในคำพูดของคนอื่น เพราะถ้าเกิดพลาดพลั้งลงไป โดยเฉพาะผู้หญิงนั้นก็จะเป็นมลทินติดตัวไป คงยากที่จะทำให้ลืมได้

2. จริยธรรมที่เกี่ยวกับผู้อื่น

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ท่านมีแนวคิดที่ มนุษย์เราจะอยู่แต่เพียงลำพัง ผู้เดียวไม่ได้ จำเป็นจะต้องอาศัยซึ่งกันและกัน มีความเกี่ยวพันซึ่งกันและกัน ซึ่งท่านกล่าวว่า "เครื่องเกี่ยวพันเหล่านี้ เรียกว่า "ความรู้สึก" ต่าง ๆ บ้าง เรียกว่า "กิจอันเป็นหน้าที่ ๆ มนุษย์ต้องกระทำบ้าง"... 76

2.1 ความมีกิริยา มารยาท ความเคารพ ความสุภาพอ่อนโยน ท่านได้กล่าวถึง ความมีมารยาทในการเข้าสังคมว่าเป็นสิ่งที่ทุกคนควรปฏิบัติ เช่น การพบปะสังสรรค์กันในงานเลี้ยงรื่นเริง ควรจะพูดคุยกันในเรื่องที่สนุกสนาน ไม่ควรพูดเพื่อเจ้าแต่กิจการงานไม่ยอมหยุด ในขณะที่กำลังนั่งรับประทานอาหาร ซึ่งจะทำให้เสียบรรยากาศของงาน เป็นผลทำให้การรับประทานอาหารมีอันต้องเสีรสชาดไป พาลทำให้ท้องจุกหรือท้องเสียได้ ดังบทร้อยกรองว่า

75 เรื่องเดียวกัน, หน้า 96.

76 พระไพศาลศิลปศาสตร์, ธรรมจริยา เล่ม 4 (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, ร.ศ.122), หน้า 5.

...พบพัคตร์พูดเพื่อกิจ

การรำบ่ จบเลย

ภัตตกิจแม่หนึ่งมือ

แม่นแม่ธาตุเสย... 77

นอกจากท่านจะมีความเห็นในเรื่องของควมมีกิริยาดีที่บุคคลพึงมีแล้ว ท่านยังเห็นว่า ทั้งกิริยา และมารยาทนั้น เป็นส่วนหนึ่งของการสมาคมที่จะช่วยส่งเสริมให้บุคคลนั้นเป็นที่ชื่นชอบ รักใคร่ต่อผู้อื่น ทั้งนี้ท่านมีความคิดเห็นว่า

...กิริยาข้อมเป็นเครื่องสำหรับทาทางแห่งชีวิตให้สะดวกเตียนรื่นขึ้น และ ทาให้การสมาคมดูดีสมสนิทสนมกลมเกลียวเข้า และเป็นเครื่องอุดหนุน ของบุคคลในการที่จะกระทำหน้าที่อันใด ๆ ทั้งหมด...กิริยามักจะบอกนิสัย วจจิตร...คือ กิริยาข้อมแสดงความกินใจ, ความรู้สีก, ความยินดี, ความรัก, หรือความรกรธ เป็นต้น ำให้ปรากฏแก่คนทั้งหลาย และแสดงำให้รู้ที่มาด้วย ดังภาสิตว่าไว้ว่า "สำเนียงบอกภาษา กิริยาบอกตระกูล"... 78

นอกจากกิริยา มารยาท จะเป็นส่วนหนึ่งของสังคมแล้ว ความเคารพก็เป็นส่วนหนึ่ง ของกิริยา มารยาท ที่ทุกคนพึงแสดงออกมาต่อผู้อื่น อันเป็นเครื่องแสดงำให้เห็นถึงความอ่อนน้อม ถ่อมตนรู้จักผู้หลักผู้ใหญ่ ดังที่ท่านได้กล่าวว่ำ

คุณธรรมที่นักปราชญ์ยกย่องสรรเสริญว่า เป็นข้อปฏิบัติ ซึ่งควรทาให้เกิด มีขึ้นในตนนั้น ำจะนิยมว่ำำให้มีแต่เพียงอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ก็เป็นำใช้ ำได้ ำไม่ต้องปฏิบัติอะไรอื่นอีกก็หาได้...ธรรมดาผู้จะประกอบตนำให้ตั้งอยู่ ในคุณธรรมความดีงามทั้งปวง เพื่อหวังความสุขความเจริญแก่ตนและแก่ ผู้อื่น เช่น จะปฏิบัติตนตามคำสั่งสอนของนักปราชญ์ มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น

77. เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "สามสอน" ใน โคลงกลอนครูเทพ เล่ม 2, หน้า 64.

78. พระไพศาลศิลปศาสตร์ กับหลวงญาณวิจิตร, แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 6 (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, ร.ศ.124), หน้า 35, 37.

กิติ หรือจะศึกษาศิลปวิทยาที่ปราศจากโทษกิติ...ต้องอาศัยคุณธรรม คือ ความเคารพอ่อนน้อมเป็นเบื้องต้น ความเคารพอ่อนน้อมนี้ ย่อมเข้าช่วย เป็นเครื่องอุปถัมภ์ด้วยความปฏิบัติและความศึกษา ฯลฯ... ถ้ากุลบุตร ประพฤติให้ถูกต้องตามตระกูลและประเทศแล้ว ย่อมเป็นที่ตั้งแห่งความรัก และความกรุณาของมหาชนทุกชั้น ทุกชาติ ทุกภาษา...⁷⁹

จะเห็นว่า การแสดงความเคารพนับถือ นั้น เป็นคุณธรรมข้อหนึ่งที่ท่านเห็นว่าจะสร้างความสุข ความเจริญให้เกิดขึ้นได้ ใดยาชีพปฏิบัติร่วมกับคุณธรรมข้ออื่น ๆ ซึ่งจะเป็นเครื่องช่วยทำให้เกิดผลดีต่อตนเอง ก็คือ ทานให้ผู้อื่นเกิดความรัก ความเมตตา เมื่อเข้าแสดงตนที่หนาก็ย่อมได้รับความช่วยเหลือเสมอ ทั้งนี้ถ้าทุกคนปฏิบัติให้ถูกต้องเหมาะสม ก็จะเป็นที่รักแก่คนทั่วไป ไม่ว่าจะเป็นชนชั้นชาติใดก็ตาม ท่านได้กล่าวว่าการแสดงความเคารพนับถือ นั้น ควรเป็นการแสดงความนับถือที่ผู้น้อยพึงมีต่อผู้ใหญ่ หรือผู้อาวุโส ดังความว่า

...บุคคลผู้ควรจะอภิวัตน์ อ่อนน้อม ต้อนรับเชื่อเชิญ คือ สมณะพราหมณ์ บิถัมมารดา ครูบาอาจารย์ พระมหากษัตริย์ ท่านผู้เป็นใหญ่เป็นประธานของตนหรือญาติของตนที่มีวัยเจริญกว่า มีอายุตายาย พี่ชายพี่หญิง และผู้อื่นที่สูงอายุกว่า เป็นต้น⁸⁰

นอกจากนั้น ความสุภาพอ่อนโยน ก็เป็นส่วนหนึ่งของกิริยา มารยาทด้วยและเป็นเครื่องแสดงให้เห็นถึงบุคลิกลักษณะของบุคคลนั้น ซึ่งจะเป็นที่นิยมชมชอบแก่ผู้อื่น และยังเป็นการแสดงจิตใจที่ตีงามต่อกัน มีความเป็นมิตรที่ดีต่อกัน ดังที่ท่านได้กล่าวไว้ว่า

⁷⁹เรื่องเดียวกัน, หน้า 136-138.

⁸⁰เรื่องเดียวกัน, หน้า 138.

วาทะที่จะได้	ชวนฟัง
เตือนสติเป็นคติฉัน	เพื่อนม้วย
โรยปรายทักทายยัง	วิสาสะ เกิดเทอญ
มิตรจิตต์แสดงได้ด้วย	พจนมัลย์...81

ท่านได้ย้ำเตือนให้เห็นถึงผลดีของความสุภาพอ่อนโยนว่า การพูดจาสุภาพอ่อนโยนก่อให้เกิดความสงบ ถึงแม้จะพูดน้อยนิดก็ให้คุณอนันต์ เว้นแต่การพูดคำหยาบ เหลวไหล ดังความว่า

เหล่านี้ลักษณะแจ้ง	ปิยวา-จาพ้อ
พจนสุภาพเพื่อสุขสานต์	เสนาะถ้อย
เว้นซึ่งพรสุวาจา	สัมผับ-ลาบแล
ปิยวาทสละม้น้อย	คำอนันต์ ⁸²

จากที่กล่าวมาข้างต้น แสดงให้เห็นว่าท่านเป็นผู้ที่เคร่งครัดในขนบธรรมเนียมประเพณี ดังนั้นท่านจึงเห็นว่าสิ่งเหล่านี้เป็นคุณสมบัติสำหรับบุคคลที่จะต้องยึดถือปฏิบัติโดยเคร่งครัด

2.2 ความเชื่อฟัง เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ได้กล่าวถึงประโยชน์ของการเชื่อฟังที่เด็กพึงมีต่อผู้ใหญ่ว่า

ความเคารพเชื่อฟังคัมภีรตามารดา นี้ ย่อมเป็นสิ่งซึ่งจะนำความสุข ความเรียบร้อยมา ให้แก่ครอบครัวระหว่างบิดามารดากับบุตร และญาติพี่น้องได้อย่างยิ่ง แท้จริงอะไรจะเป็นสุขในโลกนี้ยิ่งกว่าความพร้อมเพรียงปรองดองในครอบครัวไม่มีเลย...⁸³

81 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "สังคหัตถุธรรม" ใน โคลงกลอนของ ครูเทพ, หน้า 54.

82 เรื่องเดียวกัน.

83 พระไพศาลศิลปศาสตร์ กับหลวงญาณวิจิตร, แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 6, หน้า 12.

ท่านเห็นว่า ความสงบสุขจะเกิดขึ้นได้ก็ย่อมเกิดจากความเชื่อฟัง เพราะฉะนั้นเด็กทุกคนก็ควรจะให้ความเคารพเชื่อฟังคาบิตามารดา ซึ่งจะทาให้ทุก ๆ คนในครอบครัวประสบแต่ความสุขสงบ ซึ่งท่านเชื่อว่าความสุขาจะสุขเท่ากับความสุขที่เกิดจากการรักใคร่ปรองดองกันภายในครอบครัวว่ามีอีกแล้ว ทั้งนี้ท่านเน้นและให้ความสำคัญานเรื่องนี้ว่า เด็กทุกคนควรจะได้รับการฝึกหัดความเชื่อฟังไว้เป็นพื้นฐาน เพื่อว่าเมื่อโตขึ้นไป จะได้เข้าใจถึงความถูกต้องในการออกคำสั่งผู้อื่นให้เชื่อฟังเรา ดังความตอนหนึ่งว่า

การเชื่อฟังและการบังคับนี้ แม้เป็นของตรงกันข้ามก็จริง แต่การเชื่อฟังย่อมเป็นจริงเรียนสำหรับฝึกหัดการบังคับ ผู้ที่รู้จักแต่บังคับมาได้เคยเป็นคนเชื่อฟังมาก่อนแล้ว ก็มักจะบังคับให้เกินกว่ากำลังของผู้เชื่อฟังจะกระทำตามได้ ฤๅบุตรานโรงเรียนควรจะถือคำสั่งสอนนี้ไว้ให้แม่นยำว่า "ก่อนแต่ที่ตนมีความคิดแก่กล้าให้เชื่อฟังคาผู้ใหญ่ ซึ่งเป็นผู้มีอำนาจอันชอบธรรมเหนือตน และจงทำตามคำสั่งของท่านโดยจับพลัน แล้วเมื่อเติบโตไปภายหน้า เราก็จะได้เป็นผู้รู้จักบังคับผู้อื่นได้ดีเหมือนที่เราย่อยู่ในบังคับของผู้อยู่เหนือเรามาแต่เล็กจะนั้น"... 84

2.3 ความถ่อมตน เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ได้ชี้แนะให้ทุกคนได้รู้จักการปฏิบัติตนให้เหมาะสม อย่างหลงผิด โดยท่านให้ข้อคิดว่า

มนุษย์เรามักดูผู้อื่นด้วยตาหน้า ดูตนเองด้วยตาหลัง ความผิดของผู้อื่นนั้น เห็นปรากฏแก่ตาได้ง่าย แต่ความผิดของตนเองเห็นได้โดยยาก เมื่อเป็นดังนี้แล้วจึงทาให้สำคัญตนว่าไม่ผิดเท่าผู้อื่น จึงทงงตนว่าดีกว่าท่าน และจึงยกตนข่มท่าน... 85

84 เรื่องเดียวกัน, หน้า 10.

85 พระไพศาลศิลปศาสตร์, แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 5, หน้า 44.

ท่านไม่เห็นด้วยกับการประพฤติปฏิบัติตนแบบนี้ เพราะเป็นการหลงตนเอง หรือสำคัญ
ตัวเองผิด คิดว่าตัวเองดีกว่าผู้อื่นเสมอ อดอย่าคำนึงว่าการกระทำของตนจะผิดหรือถูกประการ
ใด แต่จะโทษว่าเป็นความผิดของผู้อื่นแต่เพียงฝ่ายเดียว และไม่เห็นด้วยกับการทำตนเป็นคนพาล
พูดจาอวดแบ่งชนทะเลาะ และอวดตนว่าเป็นผู้มีความรู้ คอยแต่จะขัดคอผู้อื่นอยู่เสมอ ดังบทร้อย
กรองที่ว่า

ขยายเกลียดหน้าตาคนนั้นแกบั้นปิ้ง	ชอบทะเล่สิ่งชวนทะเลาะไม่เหมาะเหม็ง
ขัดคอคนพินพิษฤทธิ์นักเลง	เอ่ยอวดเก่ง เกกมะ เทรกแจกชนพาล
หัวเรื่อใหญ่คนไหนก็รัตนเข้า	เขารู้เท่าทาทะเล่เส้นเส้นรหวาร
จะอวดว่าขำมีปฎิภาณ	พวกชาวบ้านร้านตลาดขาดเล่าเรียน
เกลียดอะไรไม่เท่าเฝ้าขัดคอ	ถ้าเจียนได้ละก็ยายจะเมี้ยน
พวกผีเงาะปากไว้ให้ตีเตียน	คอยแต่เวียนขัดคอเขาร่าไป... 86

ท่านได้ชี้แนะให้ทุกคนรู้จักการถ่อมตน โดยการปฏิบัติตนดังนี้

...ชาวเราควรจะทำตน และกระทำกิริยากายให้สุภาพอ่อนน้อม ไม่
กระด้างกระเดื่องและประมาทค่าของตนแต่น้อย ๆ ...เมื่อเราได้รับ
ความสรรเสริญจากผู้ใด เราก็ควรรับความสรรเสริญนั้นด้วยความยินดี
ภายใน นี้แหละคือความถ่อมกาย ความถ่อมกายเป็นสง่าเป็นเครื่องเชิดชู
ความดีให้เด่นขึ้น... 87

จากความข้างต้นนั้น ท่านได้กล่าวเตือนให้เห็นถึงข้อเสียของการประพฤติตนร้อวด
ขาดความอ่อนน้อมถ่อมตน ทำให้เกิดผลเสียต่อตนเอง และทำให้ขาดความเชื่อถือจากผู้อื่น ซึ่ง
ท่านต้องการให้รู้จักการวางตนอย่างถูกต้อง เหมาะสมเพื่อเป็นที่ชื่นชอบและชื่นชมต่อผู้อื่น

86 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "คำวิพากษ์" ใน โคลงกลอนของ"ครูเทพ",
หน้า 63.

87 พระเทพสาครศิลปศาสตร์, แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 5, หน้า 46-47.

2.4 ความเป็นมิตร เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เป็นผู้มีใจเป็นนักกีฬาโดยแท้จริง จะเห็นได้จากการแข่งขันกีฬาระหว่างชาติที่จัดามีขึ้นในขณะนั้น ท่านได้แสดงความคิดเห็นปรากฏในบทร้อยกรองว่า

...ระหว่างงานกีฬานานาชาติ	มรรยาทกวอดขันกันอย่าเย้ย
ห้ามตักผ้ารุงรังชวนชังแท้	ต้อนรับแม้ชาติยิวเคยกริ้วมา
สละที่ให้สตรียิวก็ไต่	ทั้งนี้เพียงชั่วสมัยรับแขกหนา!
การถือชาติยกเว้นเป็นครั้งครา	ด้วยอำนาจกีฬาหน้ายินดี... 88

จากบทร้อยกรองข้างต้น ท่านมีความเห็นว่า ควรให้การต้อนรับ ให้ความเป็นมิตรกับชาติอื่น ๆ ไม่ว่าชาตินั้นเราจะไม่ชอบมาก่อนก็ตาม เพื่อเป็นมารยาทแห่งการกีฬา เพราะท่านเห็นว่า การกีฬาไม่ควรถือเขาถือเรา ไม่ควรเอาความไม่ชอบไม่พอใจส่วนตัวมาทำลายความเป็นมิตร ซึ่งควรยกเว้นบ้างในบางครั้ง

นอกจากนั้น ท่านยังกล่าวถึงความเป็นมิตรระหว่างลูกจ้างกับนายจ้างว่า ควรมีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน ควรเกื้อหนุนกันเพื่อผลงานนั้นจะได้เกิดประสิทธิภาพและประสิทธิผล ดังบทร้อยกรองที่ว่า

...ลูกจ้างมิตรจิตได้	งานได้
นายบ่าวผูกมิตรกัน	กิจเกื้อ... 89

2.5 การวางตน เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ท่านได้กล่าวชี้แนะว่าการวางตนที่เหมาะสมนั้น ไม่ว่าจะกับญาติพี่น้องหรือเพื่อนฝูงก็ตาม ควรวางตนอย่างสม่ำเสมอ ถึงแม้สถานภาพอาจจะเปลี่ยนแปลงไปก็ตาม ไม่ควรถือยศศักดิ์ว่าเหนือกว่าผู้อื่น ควรวางตนอย่างเสมอต้นเสมอปลาย ดังบทร้อยกรองตอนหนึ่งว่า

88 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "กีฬาไม่ถือชาติ" ใน โคลงกลอนของ"ครูเทพ", หน้า 47.

89 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "มิตรามิตร" ใน โคลงกลอนครูเทพ เล่ม 2, หน้า 52.

วางตนดูชอบน้ำ	สม่ำเสมอ
ญาติเคารพญาติมี	ไม่นาน
ไปถือยศศักดิ์เลอ	เลิกกว่า
มิตรต่อมิตรแม้ด้วย	ไปจาง... 90

นอกจากนั้นท่านยังกล่าวเสริมว่า ถึงแม้จะมีบุญบารมี มียศถาบรรดาศักดิ์แค่ไหนก็ตาม ก็ไม่ควรลืมตัว ในการวางตนอย่างเสมอต้นเสมอปลายต่อผู้อื่น ดังความว่า

บุญส่งจงอย่าได้	ลืมตัว
ใครแค่ไหนคุ่น, วาง	อาตมไว้
แค่นั้น อย่าปล้นกลัว	เสื่อมศักดิ์
ความสม่ำเสมอซ้ำให้	ศักดิ์สม... 91

ท่านเห็นว่า การปฏิบัติตนที่เรียกว่ามีความเสมอต้นเสมอปลายนั้น จะต้องเป็นผู้ที่ไม่ลืมว่าเคยเป็นใครมาจากไหน ถึงแม้ว่าจะเปลี่ยนยศถาบรรดาศักดิ์จากเดิมที่เคยเป็น ก็ไม่ควรถือตัวหรือวางตนข่มผู้อื่น เคยปฏิบัติตัวอย่างไรต่อผู้อื่นก็ปฏิบัติตัวเหมือนเดิม จึงจะได้ชื่อว่า เป็นผู้ไม่เกียรติยศสมกับที่เรียกว่า เป็นผู้มีความค่าในตัวเอง

2.6 การรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น ความอดกลั้น คนทุกคนจะอยู่แต่ลำพังผู้เดียวไม่ได้ จำเป็นต้องคบหาสมาคมติดต่อสัมพันธ์กับผู้อื่น และเป็นธรรมชาติอยู่เองที่คนเราเกิดมาต่างครอบครัวกัน ต่างนิสัยใจคอกัน เมื่อมาพบปะพูดคุยกัน ไม่ว่าจะเป็นเรื่องงานหรือเรื่องส่วนตัว ก็ย่อมจะต้องมีความคิดเห็นที่แตกต่างกันไป เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี จึงมีข้อคิดเพื่อให้ทุกคนสามารถมองเห็นจุดบกพร่อง และการยอมรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่นนั้น เป็นการหาความสว่าง

90 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "สังกหัตถุธรรม" ใน โคลงกลอนของ ครูเทพ, หน้า 55.

91 เรื่องเดียวกัน.

าให้เกิดขึ้นในตัวเรา เพราะตัวเรามักมองตัวเองไม่ชัด ย่อมต้องอาศัยผู้อื่นช่วยมอง ดังที่ท่านได้กล่าวว่

...มองตัวเองอาจมืดสลัวไป	ต้องอาศัยตาผู้อื่นช่วยพู่กัน
ท่านว่าเราและอะไรใช้ตาหน้า	อันตาหลังต้องอาศัยผู้อื่น
แลข้างในมักได้เห็นราบริน	ต่อออกยื่นข้างนอกจึงบอกชัด... 92

จากบทร้อยกรองข้างต้น จะเห็นว่าท่านพยายามเปรียบเทียบให้เห็นถึงข้อเสียนในตัวคน ว่า มักจะมองแต่ในส่วนที่ดีของตน ไม่เห็นข้อบกพร่องของตนเอง จึงจำเป็นต้องให้ผู้อื่นช่วยมอง ด้วยการรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น นอกจากนั้นท่านยังมีความเห็นว่า

อนึ่งหลายความคิดค่อยผิคน้อย	ประมาทพลอยหลบหนีเมื่อมีชัด
ฉะนั้นจึงรับรู้ผู้สันทัก	โครณันดว่าไปไม่ก็คิดกัน... 93

การฟังความคิดเห็นจากหลายความคิดเห็น เป็นการไม่ประมาทเพราะหลายคนหลายความคิดย่อมดีกว่า ทำให้สามารถเลือกในสิ่งที่ดีที่สุด และมองเห็นจุดบกพร่องและปัญหาต่าง ๆ ได้ อย่่างไรก็ตาม ท่านต้องการให้ฟังความคิดเห็นของผู้อื่นด้วยความอดทนอดกลั้น ดังความว่

...โรปราถท่านสรรเสริญผู้สมรรถ	ฟังความเห็นข้างขัดไม่อัคอัน
สามารถย่อยและอ่อยยศครามครัน	แล้วเลือกสรรแต่เนื้อเพื่อพินิจ... 94

92. เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "คาวิภาภษ์" ใน โคลงกลอนของ "ครูเทพ", หน้า 63.

93. เรื่องเดียวกัน.

94. เรื่องเดียวกัน.

ท่านเห็นว่าการรับฟังความคิดเห็นจากผู้อื่น จะเป็นการช่วยให้เราได้รับรู้ได้เห็นถึงสิ่งที่ถูกหรือว่าผิด และเราก็พิจารณาเลือกสรรแต่สิ่งที่เหมาะสมมาใช้ นอกจากนั้นท่านยังกล่าวอีกว่า "ท่านตำหนิผู้มีสามารถทน ฟังความเห็นตึงตนในการกิจ..."⁹⁵ เนื่องจากว่าท่านไม่เห็นด้วยกับผู้ที่ขาดความอดทนในการฟังคำติติงจากผู้อื่น ท่านเชื่อว่า ความอดกลั้นจะช่วยทำให้เราสามารถที่จะคิดและพิจารณาความคิดเห็นของผู้อื่นได้อย่างละเอียดรอบคอบ

ท่านได้พยายามชี้แนะให้ใช้หลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา มาเป็นหลักในการยึดเหนี่ยวจิตใจ เพื่อให้เกิดความอดกลั้น ดังบทร้อยกรองที่ว่า

การรักใคร่ไม่ตั้ง	แดนสติ ตามเตือน
เหมือนรถห้ามล้อพิ-	รุชร้าย
ยามวิโยครศรกเสรัล	เสมือนเต็ด ดวงใจ
รักอย่างหลงยอมคล้าย	พินาศท้ายเรือลอย... ⁹⁶

จากคำกล่าวข้างต้น แสดงให้เห็นว่าท่านต้องการให้ใช้ความอดกลั้น หากเกิดความเสร้ายสอก เมื่อรักนั้นไม่สมหวัง ก็ควรที่จะใช้สติคอยระงับไม่ให้เกิดเหตุการณ์ที่จะทำให้เกิดความเสียหายได้ ท่านเห็นว่าความรักอย่างเดียวไม่รุนแรงเท่าความหลง จึงควรใช้ความอดกลั้นในการระงับความเสียหาย

2.7 ความสามัคคี เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ท่านมีความเห็นว่า ปัจจุบันสังคมมีความเปลี่ยนแปลงไป ทำให้สภาพของสตรีเปลี่ยนแปลงไปด้วย ดังบทร้อยกรองบางตอนว่า

95 เรื่องเดียวกัน.

96 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "จตุรารักษ์" ใน โคลงกลอนของ ครูเทพ, หน้า 61.

ทุกวันนี้ถึงที่เสมอภาค	ผู้ชายหากได้न्छุคจสหาย
เป็นคู่คิดคู่แข่งแย่งงานชาย	งานก็วายอยู่แล้วแก้วฟ้า
การข้อยแย้งแข่งขันมันไม่ดี	หันไปปลุกสามัคคีจะดีกว่า
การแบ่งสรรปันส่วนล้วนทานมา	เคยต่อมตัวเป็นข้าเสียด้วยซ้ำ
เดี๋ยวนี้เลื่อนขึ้นมาสวมหน้าที่	เป็นครึ่งดีกว่าภัสตาตา
เพราะอ่อนแอนี้แลช่วยชักนำ	าให้หล่อมล้ำเสมอภาคมากเมตตา ⁹⁷

จากบทร้อยกรองข้างต้นท่านเห็นว่า ปัจจุบันสตรีมีความเปลี่ยนแปลงไปจากบทบาทเดิม จากที่เคยทำหน้าที่ภรรยาอย่างเดียว แต่มาเดี๋ยวนี้สตรีจะทำงานเกือบทุกอย่างแทนชายได้ จึงทำ ให้เกิดการแข่งขันแย่งงานกันทำ และท่านไม่เห็นด้วยกับการเปลี่ยนแปลงนี้ เพราะเกิดการแข่งขัน แย่งชิงกัน ทำให้ขาดความสามัคคีปรองดองกัน ซึ่งท่านอยากให้เหมือนแต่ก่อนที่เคยปฏิบัติมา คือ ถ้อยทีถ้อยอาศัยกัน แบ่งปันกันไป ดังนั้นท่านจึงแนะนำให้มีสามัคคีกันเหมือนเดิม อย่างที่เคย เป็นมาในอดีต

นอกจากนี้ท่านยังชี้ให้เห็นว่า ความพร้อมเพรียงมีคุณแก่มนุษย์และความสามัคคีนั้นจะ ต้องเกิดขึ้นทั้งกายและจิต โดยท่านได้กล่าวว่

...สามัคคีนั้นมีประเภทเป็นสอง คือ กายสามัคคี พร้อมเพรียงแต่ลำพัง
ด้วย กาย 1 จิตตะสามัคคี พร้อมเพรียงแม้ด้วยจิต 1...⁹⁸

ท่านเห็นว่าถ้าใจสามัคคี แต่กายไม่สามัคคีย่อมไม่ได้ หรือกายสามัคคี แต่ใจไม่สามัคคี ก็ย่อมไม่ก่อให้เกิดประโยชน์ จะเกิดเพียงลำพังอย่างหนึ่งอย่างใดไม่ได้ ดังนั้น จึงต้องเกิด ความสามัคคีทั้งกายและใจ จึงเรียกได้ว่าเป็นความสามัคคีอย่างแท้จริง

⁹⁷เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "โลกมاتا" ใน โคลงกลอนและความเรียงเรื่องต่าง ๆ ของครูเทพ, หน้า 37.

⁹⁸พระเทพสาครศิลปศาสตร์ กับหลวงญาณวิจิตร, แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 6, หน้า 164.

2.8 ความเอื้อเพื่อเผื่อแผ่ ความเสียสละ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ท่านได้ชี้แจง และอธิบายให้ทุกคนได้เห็นถึงโทษของการขาดความเอื้อเพื่อเผื่อแผ่ต่อกัน ผลเสียที่เกิดขึ้นมีมากมายเพียงใด โดยท่านเชื่อว่า ความไม่เอื้อเพื่อต่อกัน เป็นเพราะความตระหนี่ตน ดังความว่า

"ความตระหนี่ตน" คือ ความไม่เอื้อเพื่อต่อตนเอง และไม่เอื้อเพื่อต่อผู้อื่น... คือปล่อยให้ตัวช้ำก็ได้ชื่อว่ามี ความตระหนี่ตน... ความชั่วทั้งหลาย... เช่น ความเกียจคร้าน, ทรยศร้าย, ไม่ซื่อตรง, เป็นพาลเกร และ ความชั่วอื่น ๆ อีก... เราควรพยายามจับได้ความชั่วอันใหญ่ คือ ความตระหนี่ตน ซึ่งเป็นตัวรากทำให้เกิดความชั่วอื่น ๆ เสีย คือ เราควรจะเอื้อเพื่อต่อกัน และกัน และเอื้อเพื่อต่อตัวเราเองด้วย... 99

จากความข้างต้น แสดงให้เห็นว่าท่านเน้นเรื่องความชั่วทั้งหลาย ที่เข้ามาเกาะกุมตัวเรา ทำให้เราเกิดความตระหนี่ ดังนั้นเราควรให้ความเอื้อเพื่อต่อผู้อื่นและต่อตนเอง จะเป็นการจับได้ความชั่วออกไป และรับความสุขเข้ามา

นอกจากนั้นท่านเห็นว่า การให้ความช่วยเหลือผู้อื่นเป็นสิ่งที่พึงกระทำ แต่การกระทำนั้น จะต้องไม่ทำให้ตนเองเดือดร้อน จนกลายเป็นการทำ ความลำบากให้กับตนเอง ดังบทร้อยกรองว่า

... ไม้สละ, ฤๅปล่อยสิ้น	เนื้อประดา-ตัวแล
ยายแก่ทำบุญจน	ยากแค้น
จี้รื้อหอทองหา	ทิ้งซึ่ง จี้รื้อไม้
สองโรตังฤๅละม้ายแมน	ภักธินา ปฏิภา?... 100

99 พระไพศาลศิลปศาสตร์, ธรรมจริยา เล่ม 4, หน้า 16-18.

100 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "สังคหวัดอุทธรณ" ใน โคลงกลอนของ ครูเทพ,

จะเห็นว่าการทำอะไรก็ตาม ควรเดินสายกลาง ท่านแต่พอดีไม่เข้มมากเกินไปหรือน้อยเกินไป เพราะความเดือดร้อนเกิดจากการขาดความพอดีในการช่วยเหลือผู้อื่น และท่านไม่เห็นด้วยกับการเก็บเงินอย่างเดียว โดยไม่รู้จักการใช้จ่ายอย่างเหมาะสม ดังความว่า

...คนมัวเมาที่ไร้	เงินหา เป็นไม่
บ้างสละสุขรักษา	ทรัพย์ไว้... 101

ดังนั้นท่านจึงเห็นว่าคนทุกคนในโลกจำเป็นต้องมีการสมาคม มีการคบหาติดต่อกัน มีความสัมพันธ์กัน ด้วยเหตุผลนี้เองท่านจึงเห็นว่า ย่อมต้องให้ความช่วยเหลือกันเป็นธรรมดา เพราะคนเราจะอยู่แต่ลำพังไม่ได้ต้องพึ่งพาอาศัยกัน ดังนั้นจึงต้องให้ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กัน ซึ่งท่านเห็นว่าการทำให้จะต้องมีเหตุผลในการทำให้ จะต้องช่วยแต่พอกำลังความสามารถที่จะช่วยได้ ไม่มากเกินไปไม่น้อยเกินไป ซึ่งการช่วยเหลือนั้นจะต้องไม่ทำให้เราเดือดร้อน

การทำให้เป็นเหตุให้	เหลือเฟือ ขาดแล
น้อยมากตามกำลังเกิน	บ่ได้
ขาดได้เพิ่มเติมเพื่อ	ขาดบ่อย เต็มเต็ม
นี้หลักการให้, ให้	ผลัดผล... 102

ในเรื่องความเสียสละนั้น เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ท่านได้กล่าวยกย่องสรรเสริญ
ชื่อนานว่า

101. เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "สรรพคุณทั้งห้า" ใน โคลงกลอนของ ครูเทพ,
หน้า 122.

102. เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "สังคหวัดอุทธรณ" ใน โคลงกลอนของ ครูเทพ,
หน้า 53.

เจ้าแต่สุเจ้าชานา	เจ้าขอบุชา
ว่าสุเลิศมนุษย์สุดแสง	
รูปร่างกายาตามแดง	เจ้าเป็นหัวแรง
กระดุกสันหลังรัฐเรา	
เลี้ยงเทศเลี้ยงไทยไม่เบา	ด้วยข้าวปลาเอา
แลกเปลี่ยนสินค้าควรมือง... 103	

จากบทร้อยกรองข้างต้น จะเห็นว่าท่านมีความชื่นชมในความเสียสละของชานาที่ต้องเหน็ดเหนื่อย ตรากตรำ กรำแดดในการทานา เพื่อให้ได้ข้าวมาเลี้ยงชีวิตทั้งชาวไทย และชาวต่างชาติ และยังนำเป็นสินค้าส่งออกของประเทศอีกด้วย

ท่านเห็นว่า ความเสียสละของชานานั้น ถือเป็นกรกระทำเพื่อช่วยเหลือชาติวิธีหนึ่ง เป็นการทาบระโยชน์เพื่อผู้อื่น และจากบทร้อยกรองตอนหนึ่งที่ท่านกล่าวถึงความช่วยเหลือ เป็นการกระทำที่ก่อให้เกิดประโยชน์ต่อผู้อื่นว่า

...ช่วยบุทกลบขัดข้าง	บุญคุณ
ช่วยชาติช่วยประเทศขัน	แข่งหล้า
ช่วยโรคร้าอุดหนุน	เพื่อนมนุษย์
ช่วยยิงชื่อพุ่งฟ้า	ยิ่งดี 104

ท่านเห็นว่า การกระทำเพื่อช่วยเหลือผู้อื่นนั้น จะต้องเป็นการกระทำที่ก่อให้เกิดประโยชน์อย่างเช่น ถ้ามีผู้ที่กำลังเดือดร้อนต้องการความช่วยเหลือ เราก็ต้องให้ความช่วยเหลือเพื่อระงับความเดือดร้อนของผู้นั้น นอกจากการช่วยผู้อื่นแล้วยังเลยไปถึงการช่วยเหลือชาติ ซึ่งการช่วยเหลือชาตินั้นก็เป็นการทาบระโยชน์ให้เกิดแก่ชาติเพื่อที่ชาติจะสามารถแข่งขันกับประเทศ

103 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "กระดุกสันหลัง" ใน โคลงกลอนกรุงเทพ เล่ม 2, หน้า 120.

104 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "สังคหวัตถุธรรม" ใน โคลงกลอนของ กรุงเทพ, หน้า 55.

อื่น ๆ ไปได้ รวมไปถึงการช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ร่วมโลกเดียวกันที่มีความเดือดร้อน เมื่อมีความช่วยเหลืออย่างนี้แล้ว ก็ย่อมพาให้โลกประสบสุขได้ ซึ่งถือเป็นความเสียสละอย่างหนึ่งในการทำให้ความช่วยเหลือผู้อื่นซึ่ง รวมไปถึงเพื่อนร่วมโลกด้วย

2.9 ความกตัญญูทเวที เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ท่านได้ให้ข้อคิดเกี่ยวกับความกตัญญู ซึ่งท่านให้ความสำคัญและเห็นเป็นสิ่งที่ควรปฏิบัติอย่างยิ่ง โดยทุกคนเกิดมาย่อมอยู่คนเดียวในโลกไม่ได้จำเป็นต้องอาศัยพึ่งพากัน คนทุกคนจึงต้องเกี่ยวพันกัน ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ดังนั้นความกตัญญูจึงเป็นปัจจัยสำคัญที่จะขาดไม่ได้ ซึ่งท่านได้เสนอแนวคิดว่า

บุคคลที่มีความกตัญญูนั้น ย่อมไม่เจោះแต่ว่าเมื่อท่านได้ทำคุณแก่ตน เบนต้นว่าช่วยเหลือหรือเกื้อกูลด้วยสิ่งใดสิ่งหนึ่งแล้ว ภายหลังตนก็กระทำตอบแทนท่านเช่นนั้นบ้าง เพียงเท่านั้นจะเรียกว่าเป็นผู้มีกตัญญูพออยู่แล้วก็หาไม่... 105

จากคำกล่าวข้างต้นนั้น ท่านต้องการชี้ให้เห็นถึงขอบเขตของความกตัญญูนั้น ที่ถูกต้องควรต้องปฏิบัติตนอย่างไร ดังความตอนหนึ่งที่ท่านกล่าวไว้ดังนี้

บุคคลผู้มีกตัญญูอย่างแท้จริงนั้น ต้องเป็นผู้ประกอบไปด้วยความเมตตา, กรุณา, ความรอบอ้อมอารี, ความเสียสละ, และความเคารพนับถือ, ความซื่อสัตย์สุจริต ฯลฯ เหล่านี้ตามควร กล่าวคือถ้าเป็นผู้ใหญ่ก็ควรมีความกรุณาปราณี รอบอ้อมอารี และเสียสละต่อผู้น้อย ซึ่งได้มีอุปการะแก่ตน ถ้าเป็นผู้เล็กก็ควรมีความเคารพนับถือ และซื่อสัตย์สุจริตต่อท่านผู้ใหญ่ ซึ่งได้มีพระเดชพระคุณแก่ตน... บุคคลผู้มีกตัญญูนี้ ย่อมจะได้รับเกียรติยศ ความสุข ความเจริญ ความสรรเสริญ และพ้นจากอันตรายต่าง ๆ ไปได้... 106

105 พระไพศาลศิลปศาสตร์ กับหลวงญาณวิจิตร, แบบสอนอ่านธรรมจริย เล่ม 6,

106 เรื่องเดียวกัน, หน้า 151, 161.

ท่านได้ให้ข้อสรุปว่า บุคคลที่ปฏิบัติตนได้ถูกต้องเหมาะสม จึงเรียกได้ว่ามีความกตัญญู และท่านได้ให้ข้อแนะนำต่อการปฏิบัติตน ที่เรียกว่าความกตัญญู โดยท่านเห็นว่า ความกตัญญูต่อผู้อื่นคือ การให้ความเคารพนับถือ ความซื่อสัตย์ ส่วนความกตัญญูต่อผู้น้อยคือ ความกรุณา ปราณี ให้อภัย และเผื่อแผ่ และความกตัญญูนั้นก็ส่งเสริมให้เขาได้รับความสำเร็จจากผู้อื่น และมีความสุข ความเจริญ ปราศจากภัยอันตราย

นอกจากนั้นท่านยังกล่าวถึงชาวต่างชาติที่เข้ามาพักอาศัย ทำการค้าขายในไทย ที่ก่อเรื่องวุ่นวายขึ้นในไทย ซึ่งในเหตุการณ์ครั้งหนึ่งที่ชาวจีนได้ก่อความวุ่นวายในไทย ซึ่งท่านเห็นว่า ชาวจีนมาทำให้เกิดภัยพิบัติ ไม่เคารพต่อเมืองไทยที่เขาพักอาศัยทำมาหากินอยู่ในไทย ซึ่งเขาควรจะคำนึงถึงความเดือดร้อนของชาติไทยด้วย เพราะถือว่าเขาเป็นชาติสยามด้วยเหมือนกัน ดังความตอนหนึ่งที่ท่านกล่าวไว้ดังนี้

... "สยามเป็นของชาวสยาม" ชาวต่างประเทศที่เข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร เป็นแต่ผู้ขอพักอาศัย หากมีสิทธิเป็นเจ้าของแห่งสยามไม่ สิทธิอันนี้จะพึงมีได้ แก่ใคร กฎหมายของเรากำหนดไว้ชัดเจน ด้วยพระราชบัญญัติสัญชาติ พ.ศ. 2456... จึงมีชาวสยามเลือดจีน ชาวสยามเลือดจาม ชาวสยามเลือดมอญ ชาวสยามเลือดเขมร ชาวสยามเลือดแขก ชาวสยามเลือดฝรั่ง ฯลฯ¹⁰⁷

ประเทศไทยเป็นของประชาชนชาวไทย ซึ่งชาวต่างชาติเป็นผู้เข้ามาอาศัยอยู่ภายใต้พระบรมโพธิสมภารเท่านั้น ซึ่งชาวต่างชาติไม่ควรก่อเรื่องวุ่นวายให้เกิดขึ้นในประเทศไทย ทั้งนี้ท่านเห็นว่าต่างชาติที่เข้ามา โดยเฉพาะชาวจีนที่เข้ามาพักอาศัยทำการค้าขาย มีครอบครัวอยู่ในเมืองไทย แต่ไม่ว่าจะเป็นชาติใดก็ตามที่เข้ามาประกอบอาชีพบนผืนแผ่นดินไทย ก็ถือว่าเป็นชาวสยามด้วยเหมือนกัน ดังนั้นท่านจึงเห็นว่าชาวต่างชาติที่เข้ามาอาศัยอยู่ในเมืองไทยควรจะมี ความกตัญญูต่อกฎเกณฑ์ต่อแผ่นดินไทย ดังความว่า

¹⁰⁷ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ชาวสยามกับชาวต่างประเทศ" ใน ความเรียงเรื่องต่าง ๆ ของครูเทพ (พระนคร: โรงพิมพ์ไทยเขมร, 2475), หน้า 41.

...ทำไมชาวสยามเหล่านั้น บางคนจึงเบาปัญญา เอาชาติเข้ามาอยู่กับคุณธรรม
คือ กตัญญูทเวทีแล้ว และตัดสิทธิของตนเอง คือสิทธิเป็นเจ้าของแห่งสยาม ไป
หลงคู่สิทธิอันตนไม่มี คือสิทธิเป็นเจ้าของแห่งเมืองจีน... 108

จากคำกล่าวของท่านข้างต้น ท่านต้องการจะเตือนสติชาวสยามเลือกจีนหรือชาวจีนที่
เข้ามาอาศัยมีลูกหลานอยู่ในเมืองไทย "ความกตัญญูทเวที" ที่ท่านกล่าวถึงนี้หมายความว่า ชาว
จีนทุกคนที่เข้ามาอาศัยอยู่ในเมืองไทย ใช้เมืองไทยเป็นที่อาศัยหลับนอน เป็นที่พำนักหากินของตน
เอง ก็ควรที่จะมีความกตัญญูรู้คุณต่อประเทศที่ตนอยู่ ไม่ใช่ถือสิทธิมาเป็นเจ้าของและใช้สิทธินี้ด้วย
การเอาชาติของตนเข้ามาท้าวความวุ่นวายปั่นป่วนให้เกิดขึ้นในเมืองไทย รดยลิมนี้ถึงคุณธรรมข้อ
ที่ควรปฏิบัติต่อเมืองไทยที่ตนพำนักอยู่ และที่ทุกคนพึงปฏิบัติ

2.10 ความเมตตา เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ท่านมีความเชื่อว่าถ้าทุกคนตั้ง
มั่นอยู่ในเมตตาจิตต่อกันทั้งต่อญาติมิตร ต่อผู้อื่น ต่อเพื่อนร่วมชาติเดียวกัน ไปจนถึงเพื่อนร่วมโลก
เดียวกัน ก็จะทำให้โลกนี้ปราศจากศัตรู เกิดความสงบสุข และท่านยังเชื่อและปรารถนาที่จะให้
ทุกคนมีเมตตามั่นอยู่ในจิต ก็จะช่วยระงับโรหะ โรหะได้ และเมื่อระงับได้ก็ถือว่าเป็นยาอายุวัฒนะ
ที่ช่วยทำให้อายุยืนนาน และถ้าหากตัดกิเลสที่เป็นต้นตอแห่งการเกิดสิ่งไม่ดีขึ้นมาได้ก็เรียกว่าใกล้
นิพพาน ดังความว่า

การุณาหตั้ง	เมตตา จิตต์เทอญ
รอยเสด็จพระศาสดา	ดิลกบ้าง
เมตตาญาติมิตรพา	พุนเสนห์
ที่อยู่,แต่ขาดข้าง	พวกพ้องภูมิประชา

108 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "เบ็ดเตล็ด : เรื่องชาวสยาม," วิทยาคาร 22
(2465): 961.

เมตตาเพื่อนประเทศล้วน	ร่วมกัน ก็ดี
ยังเลือกเขาเราฉัน-	แข่งร้าย
กาเนิดมนุษย์ เหมือนกัน	ควรเมตตา-ตากัน
โลกสุขศัตรูหม้าย	หมดร้ายกลายเป็นดี
มีเมตตา มันไว้	วายโรครธ
จิตต์ระงับดับเพลิงโทส	พิโรธร้อน
ยาอายุวัฒนโปรด	สังเกต
กิเลสตัวเติบโต	ตัดใจได้กลิ่นพพาน ¹⁰⁹

ท่านเห็นว่าไม่ว่าจะเป็นใครก็ตามในโลกนี้ ถ้าทุกคนสามารถมีเมตตาจิตที่ดีต่อกันอย่าง
ทั่วหน้า ไม่ว่าจะ เป็นให้ ความเมตตาต่อเพื่อนในประเทศเดียวกันหรือต่างประเทศก็ตาม ความมี
เมตตาจิตจะเป็นตัวช่วยดับกิเลสต่าง ๆ ทั้งบวง และเป็นสิ่งที่ช่วยเสริมสร้างความสงบสุขให้ เกิด
ขึ้นได้

2.11 ความละเอียด เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ท่านชี้ให้เห็นว่าผู้ที่ขาดการ
อบรมมาตั้งแต่เล็กนั้น ทำให้ขาดความละเอียดต่อผู้อื่น และมักจะทำตนตามใจตัวเองเสมอ โดยไม่
นึกถึงความรู้สึกของผู้อื่น เพื่อให้ได้มาซึ่งความต้องการของตน ดังบทร้อยกรองต่อไปนี้

ฉันเห็นดอกไม้ที่เหงาม	พยายามเด็ดดมชื่น
ทิ้งรอยทำไม้อย่างเย็น	รสชื่นนสาที่ยังน่าชม
จะของใครปลูกไว้ฉันไม่ว่า	ดูเป็นธรรมชาติหาได้ดม
ใครเหิกเฉยเลยไปไม่เด็ดดม	เขากลับสมเป็นจิ้งจังก้อย
การเก็บบุปผามาชม	ฉันอบรมแต่เล็กคุ่มใหญ่
ไม่เห็นเสียหายอะไร	ใครใครก็เห็นเป็นธรรมชาติ
.....	.....

¹⁰⁹เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "จตุรารักษ์" ใน โคลงกลอนของ ครูเทพ,
หน้า 60-61.

วันหนึ่งฉันเผลอบเเรียน
เห็นบานขึ้นบานจ่านาชื่นใจ
ฉันกรากใส่เก็บให้สมาจารึก
จากหน้าต่างข้างสนามสงครามลม

เจ้าเอ็นเพื่อนงานในบ้านาหญ่
ที่รองหญ่กล่ทางคังเจิญชม
ก่าล้งหักยบายบ่าดาขรม
พ้งจีนขมฉันขยาดาไม่อาจรอ... 110

จากบทร้อยกรองข้างต้น จะเห็นว่าท่านไม่เห็นด้วยกับการกระทำแบบนี้ เพราะนอกจากจะเกิดการทะเลาะวิวาทแล้ว ยังก่อให้เกิดนิสัยที่ไม่ดีติดตัวไปอีก เนื่องจากขาดการอบรมให้เห็นถึงข้อเสียของการประพฤติกี่ขาดความละอาย

ท่านแสดงความคิดเห็นว่า คนเราเกิดความละอายก็เนื่องจากมีความรู้สึกผิดชอบ ซึ่งสอนให้รู้จักความซื่อตรง ไม่คิดเอาของผู้อื่นมาเป็นของตน และไม่คิดกระทำในสิ่งที่ไม่ดีไม่ถูกต้องต่อผู้อื่น ดังความว่า

ความซื่อตรงไ้จะมีใจความเพียงว่า ห้ามไม่ให้เอาของ ๆ ผู้อื่นมาเป็นของตัวเองเท่านั้นเมื่อไร ย่อมมีใจความลึกซึ้งยิ่งกว่านั้นอีกมาก ถ้าคิดดูให้ดีจะเห็นว่า ที่คนเราไม่กล้าโกงคนอื่น ไม่กล้าหลอกลวงผู้อื่น ไม่กล้าให้ร้ายแก่ผู้อื่นนั้น ก็เพราะเรามีความละอาย... 111

2.12 ความรับผิดชอบ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ท่านได้กล่าวถึงในอดีตที่ยังนิยมการใช้ทาสอยู่ เพื่อชี้ให้เห็นถึงความรับผิดชอบที่นายมีต่อบ่าว และบ่าวมีต่อนาย ซึ่งท่านให้ความเห็นว่า นายกับบ่าวก็ยังสนิท และเป็นกันเองมากเสียกว่านายจ้างกับลูกจ้างสมัยนี้ ซึ่งบ่าวจะมีความจงรักภักดี ช่วยงานต่าง ๆ ภายในบ้าน ทำงานทุกอย่างเพื่อแลกอาหาร และที่อยู่อาศัย และนายก็ไม่ทอดทิ้ง ให้ความรักและดูแลเอาใจใส่ต่อบ่าว ซึ่งทั้งนายและบ่าวจะมีความรับผิดชอบต่อหน้าที่ในฐานะบ่าว และหน้าที่ในฐานะนาย ดังบทร้อยกรองที่ว่า

110 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ดอกไม้" ใน โคลงกลอนครูเทพ เล่ม 2, หน้า 112.

111 พระไพศาลศิลปศาสตร์, ธรรมจริยา เล่ม 4, หน้า 61.

...กรรมงามความดีที่ท่าน   บันดาลผลเช่นเห็นถนัด
ทุกสมัยาหมผลิวิวัฒน์   กาจัดมิตมนพันประมาณ... 115

นอกจากนั้น ท่านยังให้ข้อคิดสำหรับการปฏิบัติตน ด้วยการทำความดีเพื่อก่อให้เกิดประโยชน์ว่า ถึงแม้ว่าการกระทำจะยังไม่ก่อผลในขณะนี้ ก็ให้ถือว่าเป็นการฝึกฝนในการกระทำ ซึ่งจะเป็นส่วนหนึ่งที่จะก่อให้เกิดความชำนาญจากการพยายามทำแล้ว ดังความว่า

..."ถ้าทำสิ่งใด จงตั้งใจทำจริง ๆ ถ้าสำเร็จก็เป็นการดี ถ้าไม่สำเร็จจงทำ
อีกจนสำเร็จ ถ้าทำจนสุดความสามารถแล้วยังไม่สำเร็จ ก็ยังเป็นประโยชน์
ในส่วนที่ได้รับความชำนาญจากการที่ได้พยายามทำความดีโดยเต็มกำลังนั้น" 116

ท่านได้พยายามนำหลักธรรมคำสอนทางพุทธศาสนา มากล่าวย้ำเตือนเพื่อให้เข้าใจถึง
หลักความเป็นอนิจจัง ไม่เที่ยงแท้ ฉะนั้นเมื่อมีชีวิตอยู่ก็ควรกระทำความดีไว้ เพราะไม่ว่าจะกระทำดี
หรือกระทำชั่วก็ย่อมติดตัวเราไป และส่งผลอันเกิดจากการกระทำนั้น ๆ ดังบทร้อยกรอง
ต่อไปนี้

...โยถิอัททาพาไว้	ไม่วาง
อยู่อย่างคลิ่นเดินทาง	ทั่วหล้า
ตายเยี่ยงทะเลบาง	คลิ่นดับ
พยุเสกคลิ่นาหม่ฆ่า	ส่วนน้ำเดิมไหน
มนุษย์บาใจติดแต่ัว	ตัวตน เกินไป
ยอมอยู่เพื่อตนทน	หม่นหมัว
ยามมรณม์มีหน	ทางสุด เกิดแน่
ดูคลิ่นเกิดดับได้	คติคล้ายคลึงกัน

115 เรื่องเดียวกัน, หน้า 155.

116 พระไพศาลศิลปศาสตร์, ธรรมจริยา เล่ม 4, หน้า 161.

กรรมอันประกอบแล้ว	ทำคืน ใต้ถา
ผลชั่วดียั่งยืน	อยู่ชั่ว
คลื่นซัดฝั่งครึนครึน	ฝั่งเปลี่ยน แปลงพอ
เว้าอกพอกหินให้	ชะโรงง้าง าชล
ปรนฝั่งบังเกิดล้วน	อ่าวแหลม เหลือตรา
แต่งภาพสภาพแถม	ทาบให้
เพื่อซีพอซีพแถม	กันก่อ เกิดเทอญ
กรรมชั่วดีมีไว้	ตั้งให้ เห็นผล
ทนมกหนน้ำเตระ	เวหน
ตกตื่นตื่นชูขามม์	ซีพหรือง
วิญญาณาตฺตฺปน	ปรือซีพ ซีพคง
คลื่นซัดวิญญาณาตฺตฺปน	ตำห้อยลอยเหลว
ดีเลวสูงต่ำล้วน	เราสม มุติแน่
กรรมแต่งแปลงประชาคม	คำเข้า
ซีพอซีพอริรมย์	ล้วนแต่ง กันและกัน
กรรมก่อผลต่อเต้า	ติดต่อยตามสนอง ¹¹⁷

จากบทร้อยกรองข้างต้นนั้น ท่านได้ชี้แนะว่า ไม่ควรทำตัวยึดติดกับสิ่งต่าง ๆ จนเกิน
 ปรน ครอบปล่อยวางในบางสิ่งบางอย่าง เพราะไม่เช่นนั้นจะก่อให้เกิดความทุกข์ใจ ท่านเห็นว่า
 การกระทำใด ๆ ก็ตาม ไม่ว่าจะดีหรือชั่ว ผลของการกระทำนั้น ๆ จะไม่สามารถเปลี่ยนแปลง
 หรือแก้ไขทำคืนใหม่ได้ ซึ่งถ้าการกระทำนั้นเป็นการกระทำที่ดี ผลที่ตามมาก็จะประสบแต่ความ
 สุขความสำเร็จ แต่ถ้าการกระทำนั้นเป็นการกระทำที่ไม่ดี ผลที่ตามมา ก็จะพบกับความทุกข์ความ
 ไม่สำเร็จ ซึ่งก็คือ ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว ซึ่งผลกระทบนั่นก็จะติดตามตัวเราไป

¹¹⁷ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "คลื่นแห่งสังสารวัฏ" ใน โคลงกลอนครูเทพ
 เล่ม 2, หน้า 13-14.

2.14 ความยุติธรรม เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ท่านได้เน้นหลักแห่งกฎหมายที่ว่าด้วยความยุติธรรมมากกล่าวไว้ว่า "ผู้ใดไม่ลู่อานาจแก่อคติ 4 ประการ คือ ไม่ลาเอียงเพราะความรัก ความรัก ความกลัว และความหลงแล้ว ยศของผู้นั้นย่อมเจริญ เปรียบเหมือนพระจันทร์เมื่อข้างขึ้นจะนั้น"¹¹⁸ ซึ่งหลักแห่งความยุติธรรมนี้ท่านให้เหตุผลว่า

ยุติธรรมนี้เป็นชื่อของนามธรรมอย่างหนึ่ง ซึ่งเกิดมีอยู่ในใจของผู้ใดแล้ว อาจจะทำให้ผู้นั้นได้รับความดี, ความสรรเสริญ, ความนับถือ, ความสุขสำราญ, เป็นคุณอันดีไม่มีโทษแก่ตนและแก่ผู้อื่น ทั้งเป็นที่ปรารถนา ขอบใจของคนทั้งปวงด้วย...¹¹⁹

จากข้อความข้างต้น จะเห็นว่าหลักแห่งความยุติธรรมตามแนวคิดของท่านนั้น เป็นพื้นฐานแห่งคุณธรรมสำหรับการดำรงชีวิตที่ควรจะมีอยู่เป็นเบื้องต้น ซึ่งผลที่จะได้รับเมื่อปราศจากอำนาจแห่งอคติ 4 ประการนี้แล้ว ก็จะทำให้เกิดผลดีทั้งต่อตนเองและต่อผู้อื่น

3. จริยธรรมที่เกี่ยวกับชาติ ศาสนาและพระมหากษัตริย์

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ท่านมีแนวคิดทางด้านจริยธรรมที่คนภายในชาติควรจะมีร่วมกันส่งเสริม และสนับสนุนชาติบ้านเมืองของตนให้เจริญรุ่งเรืองทัดเทียม และทันต่อความเจริญก้าวหน้าของโลก ด้วยการร่วมมือร่วมใจกันประพฤติกปฏิบัติตนในทางที่ดี ที่เป็นประโยชน์ต่อประเทศชาติ โดยจะศึกษาแนวคิดของท่านเกี่ยวกับจริยธรรมในการปฏิบัติตนที่ก่อให้เกิดประโยชน์ดังต่อไปนี้

3.1 ความใส่ใจในการศึกษา การงานและอาชีพ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ท่านได้ยกตัวอย่างของประเทศสหรัฐอเมริกา ซึ่งชาวอเมริกันได้พยายามพัฒนาประเทศของเขาให้เจริญรุดหน้าประเทศอื่น เขาได้พัฒนาทั้งทางด้านเกษตรกรรม พาณิชยกรรม และอุตสาหกรรม มีโรงงานอุตสาหกรรมที่ยิ่งใหญ่ที่สามารถให้ผลกำไรแก่ประเทศอย่างมาก การที่เขาจะทำให้

¹¹⁸พระเทพศาสตรบัณฑิต กับหลวงญาณวิจิตร, แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 6, หน้า 105.

¹¹⁹เรื่องเดียวกัน.

ประชาชนของเขามีคุณภาพ ทั้งด้านอุปนิสัย ด้านการศึกษา ด้านอาชีพ ถึงแม้ว่าประเทศของเขาจะประกอบด้วยพลเมืองต่างชาติ ต่างศาสนา และต่างวัฒนธรรมก็ตาม แต่เมื่อพลเมืองของเขาทุกคนมี 3 สิ่งนี้แล้ว ก็จะทำให้ชาติ บ้านเมืองเจริญรุดหน้า ซึ่งปัจจุบันนี้เขาเกือบเป็นประเทศเจ้าโลกแล้ว ที่ประกอบด้วยประชาชนที่มีคุณภาพ มีหลักฐานมั่นคง มีอาชีพ มีฐานะความเป็นอยู่ดีกินดี สามารถใช้จ่ายได้อย่างสบายไม่เดือดร้อน ซึ่งเมื่อราษฎรมีความมั่งคั่ง การเก็บภาษีของรัฐบาลก็สามารถเก็บได้อย่างมาก มีผลต่อความมั่นคงและมั่งคั่งของรัฐบาล ซึ่งส่งผลไปถึงความมั่นคงของประเทศชาติด้วย ดังบทร้อยกรองที่ท่านกล่าวไว้ว่า

"อเมริกาว่าสำหรับอเมริกัน	แต่พวกนั้นคือใครไม่รู้หรือ
ชาวยุโรปครั้งนั้นพากันฮือ	เข้าไปอยู่แล้วก็ถือเป็นของตน
รับปลีกมากมายหลายพารา	สหบาลีรัฐแหละ เป็นต้น
เจริญอารยธรรมล้ำเลิศจน	จะเป็นเจ้านายคนเพราะเงินตรา
มีคนแข็งแรงเลือดผสมล้วน	ที่คู่ควรค้มคายหลายภาษา
มากวิชาสามารถฉลาดค้า	ถือเวลาเป็นเงินไม่เย็นเยื่อ
ทวีปใหญ่ไพศาลสาราณูถิ่น	เหลืออยู่กินกอบก่าไรไม่เหม็นเหม่อ
เกษตรกิจพณิชยกรรมงานบารเธอ	อุตสาหกรรมท่าเสมอด้วยแรงยักษ์"
"กระบวนกรกินอยู่แห่งหมู่ราษฎร	อเมริกันเป็นชาติมีวาสนา
ได้อิ่มหนำสาราณูในบรรดา	ชาวประชาแห่งโลกศิวิไลซ์
นักเรียนหางานง่ายได้เงินพอ	จะเรียนต่อจบอุดมก็สมได้
ถึงอับจนคนแค้นแสนยากไร	ก็ศึกษาสูงได้ด้วยแรงเพียร
ไม่ว่าอยู่ที่ไหนได้ใกล้หมอ	ห้องสมุดหรือก็ไม่พาเหียร
วิฤภาพยนตร์บรรณหรือเจียน	จะรื่นเริงหรือจะเรียนก็ตามที่
ค่าแรงกรรมกรค่อนข้างแพง	คนงานแข็งมีรถของตนชี้
บ้านสบายถึงงานง่ายว่องไวดี	สะดวกที่ราคาถอยค่อยผ่อนใช้" 120

120 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "อเมริกากับอเมริกัน" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ' เล่ม 1, หน้า 154-157.

จากบทร้อยกรองข้างต้น ท่านได้พยายามที่จะถ่ายทอดความรู้สึกนึกคิดนี้ ไปยังพลเมือง เพื่อกระตุ้นให้รู้จักใส่ใจในการศึกษาเล่าเรียน เมื่อทุกคนมีการศึกษาสูง ก็สามารถประกอบกิจการค้า การอาชีพได้อย่างเหมาะสมทั้งด้านเกษตรกรรม พาณิชยกรรม และอุตสาหกรรม ซึ่งบ้านเมืองเราก็กำลังพัฒนาปรับเปลี่ยนให้ทันต่อโลกปัจจุบัน

3.2 ความรักใคร่ปรองดองกัน ความสามัคคี เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีท่านพยายามที่จะชี้ให้เห็น และเข้าใจถึงความร่วมมือร่วมใจกันระหว่างคนในชาติ เพื่อช่วยเหลือชาติให้อยู่ได้อย่างสงบเรียบร้อย เพราะในสมัยของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีนั้น จีนได้อพยพเข้ามาอาศัย มาตั้งถิ่นฐานทำมาหากินในไทยเป็นจำนวนมากแล้ว จึงทำให้มีการแข่งขันกัน ในทางธุรกิจการค้า ซึ่งนอกจากจะมีปัญหาทางด้านเศรษฐกิจแล้ว ยังมีปัญหาทางการเมืองอีกด้วย ดังนั้นท่านจึงต้องการให้มีความรักใคร่ปรองดองกันมีความสามัคคีต่อกันทั้งชาวไทยและชาวจีนเพื่อป้องกันความวุ่นวายที่จะเกิดขึ้นต่อประเทศไทย ดังบทร้อยกรองต่อไปนี้

...ตุนองทางให้รวม	สามัคคี
เล็กแข่ง"เขาเรา"ที่	เถิดร้าย
ตามพระราชนิยมศรี	สยามรัฐ ประศาสน์แล
ตัดแข่งต้องรื้อค่าย	เข้าร่วมกองกัน... 121

จากบทร้อยกรองข้างต้นนั้น แสดงให้เห็นว่าท่านก็ต้องการให้เป็นไปตามแนวพระราชดำริแห่งองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งท่านได้กล่าวว่า "พระราชดำรัสเวลาเสด็จเยี่ยมโรงเรียนจีนต่าง ๆ ในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2471 ถ้วนแสดงพระราชประสงค์ในนามของชาวสยามที่จะให้ไทยกับจีนรักใคร่เป็นกันเองกันสืบไป ดังได้เคยเป็นมาแล้วแต่โบราณกาล"¹²² และท่านมีความเห็นว่า ถ้ายิ่งปล่อยทิ้งไว้เนิ่นนานเกินไประวังจะป้องกันได้ยาก เนื่องจากยิ่งนานวันจำนวนพลเมืองก็ยิ่งมากขึ้น จะทำให้ลำบากต่อการดูแลทั้งด้านเศรษฐกิจและด้านการเมือง ดังนั้นชาวสยาม

¹²¹เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "พันธ์เจริญ" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ' เล่ม 1, หน้า 138-139.

¹²²เรื่องเดียวกัน, หน้า 139. (เชิงอรรถท้ายเรื่อง)

จงเข้าช่วยเหลือด้วยความรักใคร่ปรองดองกัน มีความสามัคคีต่อกัน ตามพระราชประสงค์แห่ง
พระองค์ท่าน ดังบทร้อยกรองที่ว่า

นานวันทิ้งไวยาก	แก่การ ทัานอ
ค่ายิ่งใหญ่ไพศาล	หนักเข้า
ยากินยากนอกपाल	จักเพียบ นัคนา
สยามเพื่อนรักสยามเจ้า	จูงเข้าช่วยเหลือ ¹²³

3.3 การทำเพื่อประโยชน์ส่วนรวม เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ท่านเห็นว่า
การทำประโยชน์นั้น ไม้่าจะทำเพื่อตนเท่านั้น แต่จะต้องคำนึงถึงประโยชน์เพื่อชาติ โดยการ
ที่ทุกคนต้องร่วมมือกันทำประโยชน์ เพื่อส่งเสริมความเจริญและความมั่นคงของประเทศชาติ เพื่อ
ชาติจะได้รุ่งเรือง เป็นสง่าอยู่คู่ฟ้าตลอดไป ดังบทร้อยกรองต่อไปนี้

...ไทยรัฐสมันต์ด้วย	คนไทย
ใครบ่เพื่อตัวใคร	เท่านั้น
ไทยเพื่อชาติไทยเฉน	จะไม่ คำนึง?
ไทยหลักฐานตระหง่านกัน	ระกะฟ้าพาเจริญ ¹²⁴

นอกจากนั้นท่านยังต้องการให้ทุกคนได้มีอาชีพเพื่อสามารถช่วยเหลือตนเองได้ ซึ่ง
ผู้วิจัยคิดว่าสิ่งที่ท่านต้องการให้ทุกคนได้มีอาชีพตามอัธยาศัย หรือตามกำลังความสามารถของตน
เพื่อให้ทุกคนได้ดำรงชีวิตของตนได้ ซึ่งไม้่าใช่เพียงแค่นั้นแต่ผู้วิจัยคิดว่าน่าจะมีเหตุผลอย่างอื่นอีก
ซึ่งจะ เห็นได้จากสิ่งที่ท่านพยายามปลูกฝังให้กับทุกคนก็คือ การทำให้เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวมมาก
กว่าประโยชน์ส่วนตัว ดังนั้นในเรื่องของอาชีพเมื่อทุกคนสามารถมีอาชีพที่จะช่วยเหลือตนเองได้
แล้ว ก็สามารถที่จะช่วยชาติให้เจริญรุ่งเรืองขึ้นได้ เนื่องจากประชาชนมีความมั่นคงในอาชีพและ

¹²³เรื่องเดียวกัน, หน้า 139.

¹²⁴เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ตั้งต้นเก็บเงิน" ใน วรรณกรรมสยาม,
หน้า 418.

สามารถที่จะพัฒนาอาชีพของตนได้ โดยการนำสิ่งที่ดีที่เหมาะสมมาปรับใช้ให้เกิดประโยชน์แก่ชาติบ้านเมืองได้ จึงถือว่าเป็นผู้ที่มีความรักประเทศชาติ ซึ่งเป็นความคิดที่ท่านต้องการจะปลูกฝังให้เกิดกับทุกคน ดังข้อความตอนหนึ่งที่ท่านได้กล่าวไว้ว่า

คนเราย่อมมีโอกาที่จะช่วยบ้านเมืองได้ทุกคนไม่ว่ามากก็น้อย คือใครมีวิชาความรู้ทางใด ก็ตั้งหน้ากอบการในทางนั้น ำให้การของตนเจริญขึ้นได้เป็นประโยชน์อันใหญ่แก่บ้านเมือง ถ้ามีสิ่งใดที่เห็นว่าของเราสู้ของต่างประเทศเขาไม่ได้ ก็พยายามเอาอย่างของเขา มาปลูกฝังให้มีขึ้นในบ้านเมืองของเราบ้าง บ้านเมืองของเราจะได้เจริญเทียมบ้านเมืองอื่น ๆ เขา ทว่าดังนี้แหละ จึงจะเรียกว่ารักบ้านเมืองจริง... 125

ท่านให้ความสำคัญต่อการปฏิบัติตนเพื่อประโยชน์ต่อส่วนรวมเป็นอย่างมาก เนื่องจากท่านเห็นว่า ถ้าทุกคนรู้จักหน้าที่ รู้จักวิธีการปฏิบัติตนเพื่อสังคมแล้วละก็ จะส่งผลให้ชาติเจริญได้ ดังข้อความตอนหนึ่งที่ท่านได้อธิบายไว้ว่า

บ้านใดเมืองใดจะให้บริบูรณ์พูนผล คนของบ้านนั้นเมืองนั้นต้องช่วยกันทำช่วยกันชยัน การที่คนมีความต้องการมากขึ้นแล้วและได้สมประสงค์ด้วยนั่นเอง คือ ความเจริญ...คน, จะให้พอในตัวเองไม่ได้ และจะให้เกิดมาสำหรับอยู่แต่ลำพังก็ไม่ได้ การสมาคมของมนุษย์ย่อมเป็นไปในทางบันหน้าที้งานซึ่งทุก ๆ ส่วนเป็นประโยชน์ต่อกันและอาศัยกันและกัน เมื่อทุก ๆ ส่วนต่างรับหน้าที่ของตนแล้วก้าวหน้าไปเพื่อกันและกัน ความเจริญก็ชื่อว่าตั้งต้น 126

125 พระเทพสุทธสาคร, ธรรมจริยา เล่ม 4, หน้า 143.

126 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "เงินคือ แก้วสารพัดนึก" ใน โคลงกลอนและบทประพันธ์ต่าง ๆ ของครูเทพ, หน้า 193.

จะเห็นว่า ท่านได้ให้ข้อคิดในการปฏิบัติตนอย่างเหมาะสมตามหน้าที่ที่ทุกคนพึงปฏิบัติต่อกัน ซึ่งถ้าทุกคนคิดและทำเพื่อประโยชน์ต่อส่วนรวมแล้วก็จะนำประเทศไทยไปสู่ความเจริญได้

3.4 ความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ท่านได้กล่าวสรรเสริญพระปรีชาสามารถแห่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งในเวลานั้นพระองค์ท่าน เป็นผู้ปฏิรูปประเทศอย่างจริงจัง โดยเฉพาะทางการศึกษาแบบใหม่ที่เป็นระบบขึ้น ซึ่ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเห็นความสำคัญของการศึกษา ดังนั้นเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี จึงต้องการให้ทุกคนระลึกถึงพระบุญญาบารมีแห่งพระองค์ท่าน และได้เปรียบพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า "เปรียบประดุจดวงแก้ว หรือประทีปที่ทำให้ความสว่างแก่ประชาชนชาวไทยทั้งคตินิยมและคตินิยม"¹²⁷ ดังบทร้อยกรองที่ท่านกล่าวสรรเสริญไว้ดังนี้

...พระองค์พระผู้เอก	อนุสา-สนาจารย์
คตินิยมธรรมธารง	ร่วมแก้ว
พระผู้เนตรสว่างพา	ตามืด
ฉลองเนตรท่านใช้แล้ว	พระราชทาน... 128

จากบทร้อยกรองข้างต้น จะเห็นว่า ท่านพยายามกล่าวให้ทุกคนได้ระลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณแห่งพระองค์ท่านที่ได้ประทานสิ่งต่าง ๆ ให้แก่คนในชาติไม่ว่าจะเป็นทั้งคตินิยม และคตินิยม เพื่อให้คนในชาติได้มีความจงรักภักดีและ เกิดทุนต่อพระองค์ท่าน ดังจะเห็นได้จากการที่เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้กล่าวถึง พระปรีชาสามารถแห่งพระองค์ท่านที่สามารถจัดการบ้านเมืองทั้งภายในและภายนอกประเทศได้อย่างมั่นคง เรื่อยมาโดยที่ท่านได้กล่าวอธิบายว่า

127 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ราชสดุดี" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ' เล่ม 1, หน้า 6. (เชิงอรรถท้ายเรื่อง)

128 เรื่องเดียวกัน, หน้า 6.

ลาพังฉลาดก็เข้าภายิตว่า "ความรู้ท่วมหัวเอาตัวไม่รอด" ลาพังสามารถก็
ต้องมัวทาแล้วแก้เล่า อันใดที่เป็นความรู้ประจำโลกแล้ว ก็ต้องมัวไปคิดค้น
ทดลองเสียแรงเสียเวลา เข้าแบบที่ว่า "จะตรัสรู้เอาเอง" เสียทั้งหมดเป็น
ลักษณะโง่ หาใช่ฉลาดไม่ ความฉลาดที่แท้ต้องอาศัยความรู้ และความฉลาด
กับสามารถ ต้องอาศัยกันและกัน¹²⁹

จากที่กล่าวมาข้างต้นนั้น ท่านได้อธิบายถึงวิธีการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใช้
ในการบริหารประเทศชาติ ด้วยการใช้ทั้ง 3 สิ่งนี้ คือ ใช้ความรู้ ความฉลาดและความสามารถ
ในการปกครองบ้านเมืองให้เรียบร้อยและมั่นคงได้ตราบนทุกวันนี้ โดยพระองค์ใช้ 3 สิ่งนี้เป็น
เครื่องมือในการพิจารณาไตร่ตรองความเป็นไปในบ้านเมือง ว่าควรจะปกครองดูแลบ้านเมืองใน
รูปแบบใดเพื่อให้เกิดความเจริญ ดังบทร้อยกรองที่ว่า

...จอมช่างทรงสร้างเท่า	มีอมนุษย์ ทาได้
สองหนักสองหน้าคือ	กิจทำว
ทวิยากแทบยากสุด	แรงแหล
ราชกิจมีตรถ้วนด้าว	กล่าวชม... 130

นอกจากท่านจะกล่าวเทิดทูนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพระปรีชา-
สามารถในการปฏิรูปปรับเปลี่ยนประเทศให้เจริญมั่นคงขึ้นแล้ว ท่านยังกล่าวเทิดทูนพระบาท
สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งที่พระองค์ท่านสามารถนำประเทศให้รอดพ้นจากภัยของ
สงครามโลก ดังบทร้อยกรองที่ว่า

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹²⁹ เจ้าพระยาธรรมาศกดิ์มนตรี, "ราชสดุดี" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ' เล่ม 1,
หน้า 9. (เชิงอรรถท้ายเรื่อง)

¹³⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 10.

...พระมงกุฎเกล้าฯ จบ	เจนวิท-ยาท่าน
วีรกษัตริย์เลอบุญ	ไม่น้อย
พระผู้ชนะนิตย	ในโลก
พระเสด็จมาแล้วล้วย	เหมาะสมัย
ยามโลกวิปริตล้วน	ทฤษฎี
เพราะ เหตุมหาอุทกภัย	เพิกเหล่า... 131

จากบทร้อยกรองข้างต้น ท่านได้กล่าวชื่นชมพระราชอัจฉริยภาพในการปฏิบัติภารกิจด้วยความตั้งใจของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า "มีพระราชอัจฉริยภาพมุ่งต่อความชนะเลิศเสมอ อย่าวางแต่การรบ แม้เพียงการซ้อมรบก็เช่นนั้น ภาษิตมีว่า ที่ไหนมีความตั้งใจจริงที่นั่นก็มีช่องทาง"¹³² ท่านได้กล่าวถึงพระบุญญาธิการในพระองค์ท่านที่ได้ทรงตั้งพระทัยในการปฏิบัติภารกิจเพื่อจะช่วยให้ชาติรอดพ้นจากภัยสงครามโลก เพื่อให้ประชาชนชาวไทยสามารถอยู่อย่างมีความสุข

จะเห็นว่าท่านต้องการให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถและความตั้งพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว อดยพระองค์ได้ใช้ความรอบคอบประกอบในการที่จะแก้ไขสถานการณ์บ้านเมืองให้บรรลุล่วงไปด้วยดี ด้วยการไตร่ตรองว่าจะปฏิบัติอย่างไรจะก่อให้เกิดผลดีต่อประเทศชาติ และไม่ให้เกิดความเสียหายต่อประเทศชาติ

จากเหตุการณ์บ้านเมืองที่ผ่านมาทำให้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักถึงความปลอดภัยและการสร้างความสามัคคีให้เกิดแก่คนในชาติ ทั้งนี้เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเห็นว่าภาวะของคนไทยแต่เดิมมาก็เป็นคนที่มุ่งหวังทำอะไรก็เพื่อประโยชน์ส่วนตนเสมอ ดังบทร้อยกรองที่ว่า

¹³¹เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ราชสดุดี" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ' เล่ม 1, หน้า 11.

¹³²เรื่องเดียวกัน. (เชิงอรรถท้ายเรื่อง)

...พองภัยไทยทั้งหมด	ยังมี มรณทัณฑ์
เป็นโรคกินลึกหาย	ยากแท้
คือเราอบรมวิถี	ท่าเกิด ทนตน
ขณะปล่อยพลอยต้องแก้	เพื่อตัว เองเออ... 133

ดังนั้นท่านจึงเห็นว่า คนไทยทุกคนควรได้รับการอบรมให้รู้จักการทำประโยชน์เพื่อชาติบ้าง เพราะท่านเห็นว่า "เราทำบุญหมายเอาบุญ ไปสู่สุคติ สำเร็จมรรคผล เหล่านี้ล้วนเพื่อตน แม้ทำบุญแก่พระก็หมายเพื่อตนนั่นเอง การคณะเช่นการบำรุงท้องถื่น หรือบ้านเมือง หรือหมู่คณะเลยจิตใจไปหมดอะไร ๆ รัฐบาลต้องทำให้ทุกอย่างตนจะชวนชวาก็ด้วยเหตุเกี่ยวกับประโยชน์ตนเท่านั้น..."¹³⁴ ซึ่งเราควรได้รับการอบรมมโนสำนึกใหม่ จากการทำอะไรเพื่อประโยชน์ส่วนตนฝ่ายเดียว จะได้เป็นการทำประโยชน์เพื่อประโยชน์ส่วนรวมบ้าง ดังที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นถึงประโยชน์ข้อนี้ว่า

ในพระทัยคร่ำให้เกิด	การถือ ชาติขึ้น
ดีกว่าต่างเขามัว	มอบไว้
เสียปลาลูกเสือกกระพือ	กาเนิด
เพราะพระแต่งตั้งให้	ปลุกกมล
งานยากหากข้าเกิด	ก่อมรรค ผลฤา
งานก่อนกาลก่อนคน	พริกพร้อม... 135

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้กล่าวว่า พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงตั้งกองเสือป่าขึ้นมา เพื่อเป็นการปลุกจิตใจของประชาชน ให้มีความสามัคคี รักใคร่ ทำประโยชน์เพื่อส่วนรวม ไม่ใช่ว่าส่วนตนและเป็นการฝึกหัดคตินิสัยให้รู้จักการช่วยเหลือตนเอง ไม่ใช่ว่า

133 เรื่องเดียวกัน, หน้า 15

134 เรื่องเดียวกัน. (เชิงอรรถท้ายเรื่อง)

135 เรื่องเดียวกัน, หน้า 15.

รอดแต่จะให้รัฐบาลช่วยทุกอย่าง ดังนั้นท่านจึงเห็นว่าเราทุกคนควรได้แสดงความจงรักภักดีด้วยการพร้อมใจกันทำประโยชน์เพื่อส่วนรวมหรือทำประโยชน์เพื่อประเทศชาติ

3.5 การปฏิบัติธรรม นอกจากนั้น ท่านยังสนับสนุนให้ผู้ที่ เป็นพุทธศาสนิกชน พึ่งปฏิบัติในวันธรรมสวนะ ซึ่งเป็นประเพณีต่อชนชาวไทยที่ได้ปฏิบัติสืบมา ด้วยการฟังธรรมเทศนาโดยอุทิศใจในขณะฟังธรรม ซึ่งท่านยังกล่าวว่า การฟังธรรมจะช่วยให้อุทิศใจงาม ส่งผลถึงการกระทำที่งามด้วยตามพุทธโอวาทแห่งพระพุทธเจ้า ถ้าทุกคนร่วมใจกันประพฤติตนอยู่ในขนบธรรมเนียมประเพณีที่คนไทยพึงปฏิบัติแล้ว จะพาให้ชาติศาสนายังยืนและมีชัย ดังบทร้อยกรองบางตอนที่ว่า

"ฟังธรรมโดยกาลชานข้อ   มงคลสูตรขอ
 สวัสดิ์จึงมีแต่สยาม
 ยั่งยืนอยู่ได้ด้วยความ   สยามงามัธรรมงาม
 ตามพุทธโอวาทบวร"
 "เป็นธรรมเนียมถ้วนหน้าได้   สู้วัดตะพัดใบ
 ในวันธรรมสวนาการ
 หองพุทธศาสนิกมอภมาน   โดยเสด็จภูบาล
 นราชนิยมสมสมัย
 เพื่อชาติศาสนาเพ็ญไพ-   บูลย์องค์ทรงชัย
 อัครศาสนูปถัมภก เทอญ"136

3.6 การทำบุญ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเห็นว่า การทำบุญก็เป็นขนบธรรมเนียมประเพณีอย่างหนึ่งของไทย แต่ท่านไม่เห็นด้วยกับการที่จะต้องไปทำบุญที่วัด ทำทานที่วัดแห่งเดียวเสมอไป โดยท่านได้เสนอแนะว่าถ้าทุกคนมีความตั้งใจที่จะทำบุญทำกุศล ก็สามารถไปทำบุญในสถานที่อื่น ๆ ก็ได้ ไม่จำเป็นต้องเป็นที่วัดแห่งเดียว อย่างเช่น ที่โรงพยาบาล หรือโรงเรียน

136 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ศาสนาวันนี้" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ' เล่ม 1, หน้า 228-229.

ก็ได้ ก็ถือว่าทานุญทานานได้เหมือนกันซึ่งการทานุญทานานนี้ทางศาสนาถือว่า เป็นการให้ใหม่เลือกกว่าให้
แก่ใคร ดังบทร้อยกรองที่ว่า

...อันสรรพคุณผลบุญ	แบบเบื่องบรรพ์คู่
ข้างเห็นพระเจ้าจิ้งควรร	
ศาสนานาบุญทั้งมวล	จงชีพชนชวน
ให้ชินให้เชื่อเหลือหลาย	
แต่เกิดตราบเท่าวันตาย	ผูกขาดมาดหมาย
จนทรายเข้าวัดตะพัดไป...	137

จะเห็นว่าท่านมีความเชื่อในเรื่องของการทานุญทานานว่า เป็นประเพณีหนึ่งที่คนไทย
ได้ปฏิบัติสืบกันมา ซึ่งไม่จำเป็นต้องเป็นที่วัดเสมอไป จะเป็นที่ไหนๆ ก็ได้แล้วแต่ศรัทธาที่จะให้
ก็ถือว่าเป็นการได้บุญทั้งนั้น

3.7 การปฏิบัติตนตามหลักพุทธศาสนา การยึดหลักธรรมคำสอนของพุทธศาสนา
เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ท่านเป็นผู้ที่ยึดมั่นถือมั่นอยู่ในหลักธรรมคำสอน ซึ่งในหลักการดำเนิน
ชีวิตนั้น ท่านได้ชี้แนะให้ทุกคนได้ดำเนินชีวิตด้วยการใช้หลักธรรมสี่หรือพรหมวิหาร* มาเป็นหลัก
ในการยึดถือปฏิบัติ ดังบทร้อยกรองบางตอนต่อไปนี้

ชีวิตก็เพียงพอง	จรล่องนทีศรี
แก่นสารสำคัญมี	กรุณาประจําใจ

137 เรื่องเดียวกัน, หน้า 220-221.

*ธรรมสี่เรียกพรหมวิหาร ได้แก่ เมตตา (ปรารถนาให้เป็นสุข เช่น แผ่เมตตาจิตแก่
สัตว์โลกทั้งหลายไม่เลือกหน้า) กรุณา (อยากให้เห็นทุกข์) มุทิตา (พลอยเสียใจด้วยเมื่อได้ทุกข์)
อุเบกขา (ทำใจเป็นกลางไว้ เช่น ไม่ยอมช่วยผู้ผิดมิให้ต้องรับผิด) (เชิงอรธทัยเรื่อง
"พองชีวิต" หน้า 72)

ช่วยทุกข์ประเทืองสุข	จะสำเร็จเพราะอาศัย
อาจหาญและชาญชัย	ชนะโรคมิโรคเขลา
พองน้อยนะพินน้ำ	บมิเป็นมึนนานเนา
พองลอยสปู่เรา	ถาจะวายสลายไป
ชีวิตก็แวนเดียว	ผิวเกี่ยวพิภพชัย
ยุคเดียวควานวมไต้	ดูจล้นและล้นปี
ลับชีพจะเหลือชื่อ	ก็เพราะกรรมกระทำมี
แก่นพองทานองชี	วิตแก่นก็กลกัน
กรรมแท้บ่แลเห็น	ผลหากมิหม้ายหมัน
ชั่วดีพลีกรรม	นรต้องสนองผล
งานใหญ่กระทำยาก	บมิหากทำทุกคน
แต่พรหมวิหารชน	บุญชั้นมิปล้นแหยง
เมตตาจะพาให้	กรุณาธิคุณแรง
หวังสุขมิทุกข์แข่ง	สหาด้วยริช่วยเหลือ
อีกคู่ก็คือว่า	มุทิตาจริตเจือ
ไม่ควรจะเอื้อเพื่อ	มนรู้อุเบกขา
ช่วยเหลือณะเมื่อความ	กรุณาเสมอมา
หาไม่ก็ได้จา	คะและมานะสันอง... 138

จากบทร้อยกรองดังกล่าวข้างต้น จะเห็นว่าท่านได้กล่าวเป็นเชิงเปรียบเทียบให้เห็นถึงชีวิตที่เปรียบเหมือนพองอากาศที่ลอยอยู่ในน้ำ ซึ่งแก่นแท้ที่สำคัญนั้นจะอยู่ในใจเราคือ ความกรุณาที่อยากจะพ้นทุกข์ ซึ่งจะพ้นทุกข์และมีความสุขได้ ก็ด้วยอาศัยความกล้าหาญ ที่จะเอาชนะความชั่ว ความเขลา ท่านว่าชีวิตคนเรานั้นสั้นนิดเดียว เดี่ยวเกิดเดี่ยวตายสิ้นไปเป็นล้าน ๆ ปี แต่ถึงแม้ตายไปก็ยังคงเหลือไว้ก็ชื่อและการกระทำที่ท่านว่าเป็นสิ่งที่ให้ระลึกอยู่ การกระทำดีหรือ

138 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "พองชีวิต" ใน โคลงกลอนและความเรียงเรื่องต่าง ๆ ของครูเทพ, หน้า 71-72.

ชั่วนั้นเรามองไม่เห็นผลในตอนนี้ แต่ผลของการกระทำนั้นจะปรากฏอยู่ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับการทำงานที่ขยัน
ได้รับผลดี การทำงานขยันจะได้รับผลชั่ว

ท่านมีความเห็นว่า ทุกคนควรร่วมมือร่วมใจกัน ๑๕พระมหาวีร 4 เป็นหลักในการ
ดำเนินชีวิตเพื่อการอยู่ร่วมกันในสังคม คือ การให้ความเมตตา ช่วยเหลือกันเพื่อให้มีความสุข
ปราศจากทุกข์ ให้ความสงสารต่อเพื่อนมนุษย์ แต่ก็ไม่ช่วยเหลือผู้ที่ทำผิด ช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้น
ทุกข์โดยการเสียสละ ด้วยความตั้งใจจริงที่จะรับผิดชอบ

นอกจากนั้น ท่านได้ให้ข้อแนะนำอีกว่า ผู้ที่จะสามารถช่วยส่งเสริมชาติบ้านเมืองให้
เจริญก้าวหน้าได้นั้น ตนเองก็ต้องตั้งตนอยู่ในครรลองแห่งพุทธศาสนา โดยการปฏิบัติตนให้อยู่ใน
ศีลानุธรรม ไม่ย่อท้อต่ออุปสรรคต่าง ๆ ในการดำเนินชีวิต โดยท่านได้กล่าวไว้ในบทร้อยกรอง
ดังนี้

...บวงสัพบุรุษถ้วน	ธรรมงา
ไประย่อต่อโลกธรรม	เที่ยงแท้
ชั่วดีมีอาจทำ	ให้หวั่น พรันพริ้ง
รู้รับรู้รับแก้	เลิศผู้ชูชนม์... 139

จากบทร้อยกรองข้างต้นนั้น แสดงให้เห็นว่า ท่านมีความเลื่อมใสศรัทธาต่อหลักธรรม
ศาสนาแห่งพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง ซึ่งท่านได้กล่าวย้ำให้เห็นว่า

...ธรรมาธิปัตย์เป็น	เจ้าโลก
ธรรมจักรครองผู้ได้	ปกป้องครองธรรม
โลกจักล้ำเลิศด้วย	มนุษย์
ผู้วิเศษล้ำสัพบุรุษ	รอบข้าง... 140

139 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "เจ้าโลก" ใน โคลงกลอนของ ครูเทพ
หน้า 118.

140 เรื่องเดียวกัน, หน้า 119.

จะเห็นว่าท่านมีความเชื่อว่า หลักธรรมคำสอนของพุทธศาสนา สามารถที่จะคุ้มครอง มนุษย์ที่ปฏิบัติตนอยู่ในศีลธรรมนั้น ให้อยู่ในโลกได้อย่างสงบสุข

จากการศึกษาจริยธรรมที่เกี่ยวกับตนเอง จริยธรรมที่เกี่ยวกับผู้อื่น และจริยธรรมที่เกี่ยวกับชาติ ศาสนาและพระมหากษัตริย์ ตามแนวคิดของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี พอสรุปได้ ดังนี้

จริยธรรมที่เกี่ยวกับตนเอง ท่านได้เสนอแนวทางการปฏิบัติตนอย่างผู้มีธรรมจริยา คือ การรู้จักรักษาความสะอาด การรู้จักอนามัยเพื่อสุขภาพร่างกาย ซึ่งเป็นปัจจัยหนึ่งของการดำรงชีวิตที่ดีที่มีคุณภาพ และการออกกำลังกายอย่างสม่ำเสมอ ซึ่งในเรื่องนี้ท่านเห็นความสำคัญอย่างยิ่ง นอกจากจะช่วยให้สุขภาพร่างกายแข็งแรงและมีผลต่อสุขภาพจิตที่ดีแล้ว ยังส่งผลถึงการสร้างลักษณะนิสัยที่ดี เช่น ทำให้มีระเบียบวินัย ไม่มั่วสุมเล่นเสีย ไม่ประมาท และท่านได้แนะนำ ให้ทำใจระเริงเบิกบานซึ่งจะมีผลต่อชีวิตที่ยืนยาวด้วย ทั้งนี้จะต้องมีความไม่ประมาทต่อการดูแลสุขภาพและการใช้จ่ายเงิน ซึ่งท่านเห็นว่าเงินมีบทบาทสำคัญต่อชีวิตมนุษย์ ท่านจึงเน้นให้ทุกคน รู้จักมัธยัสถ์ ไม่สุรุ่ยสุร่าย อดจะต้องอาศัยความรอบคอบในการใช้จ่าย เพื่อความสุขและความมั่นคงแห่งชีวิต นอกจากนี้ประการสำคัญที่ท่านย้ำให้รู้จักหาความก้าวหน้าให้แก่ตนเอง ด้วยความมานะบากบั่นที่จะศึกษาหาความรู้อยู่เสมอ และควรฝึกฝนตนเองอยู่เสมอ โดยเฉพาะความรู้เฉพาะทางจำเป็นต้องอาศัยการฝึกฝนตนเองอยู่ตลอดเวลา และไม่ว่าเด็กหรือผู้ใหญ่ ท่านเห็นว่าควรใช้เวลาให้เกิดประโยชน์ โดยเฉพาะวัยชราจะช่วยทำให้คลายความเหงาหงอยได้ และสำหรับการปฏิบัติงานนั้นก็ควรทำด้วยความตั้งใจจริงในการทำงาน มีความเพียรพยายาม ที่จะให้ งานสำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยดี ด้วยการใส่ใจหาปรับปรุงพัฒนา และมีความริเริ่มสร้างสรรค์ในงานนั้น ซึ่งท่านไม่นิยมให้ใช้การลอกเลียนแบบโดยไม่ได้คิดสร้างสรรค์งานนั้น โดยเฉพาะต้องมีความขยัน ความอดทนในการทำงาน นอกจากนี้ท่านยังเน้นให้ทุกคนรู้จักประมาณตน ไม่ควรทะเยอทะยาน อยากรับอยากมี ควรมีความสันโดษ คือพอใจในตัวเองที่จะมีที่จะเป็นตามสถานภาพของตน และควรใช้ปัญญาคิดค้นหาเหตุผลในสิ่งที่ถูกต้องเหมาะสม ซึ่งจะต้องใช้ความร่วมมือกันที่จะหลุดพ้น จากกิเลสต่าง ๆ ทั้งนี้ต้องอาศัยความกล้าในการต่อสู้กับอุปสรรคต่าง ๆ ได้ด้วยการใช้ความซื่อสัตย์สุจริตซึ่งเป็นสิ่งสำคัญที่ทุกคนพึงยึดถือและปฏิบัติตน และสิ่งหนึ่งซึ่งมีผลต่อการประพฤติก็นิ การเลือกคบคน ในอันที่จะนำชีวิตไปสู่แนวทางที่ดีหรือแนวทางที่ไม่ดีได้ เหมือนกัน

ท่านได้เสนอหลักในการปฏิบัติตนต่อผู้อื่น ด้วยการแสดงกิริยามารยาทที่ดีที่เหมาะสม ในการเข้าสังคม ควรใช้วาจาสุภาพอ่อนโยน เพื่อเป็นที่ชื่นชมและชื่นชอบจากผู้อื่น ให้ความเคารพนับถือ และโดยเฉพาะที่สำคัญควรมีความเชื่อฟังผู้ใหญ่ เป็นการแสดงความอ่อนน้อมถ่อมตน ไม่พูดจาโอ้อวดตนเอง ให้ความเป็นมิตรต่อผู้อื่นไม่ว่าชาติใดภาษาใดก็ตาม ควรวางตนอย่างเสมอต้นเสมอปลายไม่ว่าตนจะอยู่ในฐานะ และยศถาบรรดาศักดิ์ใด การคบหาสมาคมกันนั้น ท่านแนะนำว่า ควรมีความอดกลั้นต่อการยอมรับฟังการแสดงความคิดเห็นของผู้อื่น ไม่ว่าจะเป็ นคำติคำชมก็ตาม และอดกลั้นต่อความเส้าโรสกเสียใจในเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ต้องพบเจอ ควรแสดงความเป็นนักกีฬา กล้าเผชิญกับปัญหาอุปสรรคด้วยความอดทน ไม่ย่อท้อต่ออุปสรรคใด ๆ มีความสามัคคีต่อกัน และให้ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน นอกจากนี้สิ่งที่สำคัญ ที่ควรยึดถือและปฏิบัติ คือควรมีความกตัญญูรู้คุณต่อผู้ให้ความช่วยเหลือ ไม่ว่าจะ เป็นผู้ใหญ่หรือผู้น้อยก็ตาม โดยจะต้องมีความเมตตาตั้งมั่นอยู่ในจิต มีความเสียสละในสิ่งที่จะทำให้อื่นเป็นสุข และละอายต่อการกระทำที่ไม่เหมาะสม เช่น การเอาของผู้อื่นมาเป็นของตน ควรมีความรับผิดชอบต่อหน้าที่ไม่ว่าจะอยู่ในตำแหน่งหน้าที่ใด ควรมุ่งแต่กระทำความดี โดยใช้หลักแห่งความยุติธรรมอันจะก่อให้เกิดผลดีทั้งต่อตนต่อผู้อื่น อันจะนำไปสู่ประโยชน์สุขแห่งประเทศชาติ

ท่านได้เสนอแนวทางในการปฏิบัติตนต่อชาติ ศาสนาและพระมหากษัตริย์โดยท่านกล่าวว่า การแสดงความรักชาติ นั้น ทุกคนควรเอาใจใส่ต่อการศึกษา เมื่อทุกคนได้รับการศึกษาทั่วหน้าแล้ว ก็สามารถที่จะช่วยกันพัฒนาประเทศชาติได้ โดยการประกอบอาชีพการงาน ตามกำลังความสามารถของแต่ละคน และการที่ทุกคนร่วมมือร่วมใจกันทำประโยชน์ ไม่ช้ประโยชน์ส่วนตนเท่านั้นแต่เป็นประโยชน์เพื่อส่วนรวม เพื่อประเทศชาติ ซึ่งท่านจะเน้นในเรื่องนี้มาก นอกจากนั้นแล้วควรต้องปฏิบัติตนอยู่ในขนบธรรมเนียมประเพณี ด้วยการเทิดทูนและมีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ ปฏิบัติธรรมด้วยการอุทิศตนอุทิศใจขณะฟังธรรม ทำบุญทำกุศลช่วยเหลือผู้อื่นช่วยเหลือสังคม ตามกรอบของประเพณีที่เคยปฏิบัติกันมา และยึดถือหลักธรรมคำสอนของพุทธศาสนา โดยยึดหลักแห่งพรหมวิหาร 4 มาเป็นหลักในการดำเนินชีวิตเพื่อการอยู่ร่วมกันในสังคม โดยมีความร่วมมือร่วมใจกันปฏิบัติตนได้ดังที่กล่าว ก็เสมือนช่วยพัฒนาชาติบ้านเมืองให้เจริญรุ่งเรืองตลอดไป

จากการศึกษาและวิเคราะห์แนวคิดทางจริยธรรมจากผลงานด้านต่าง ๆ ของท่านนั้น จะเห็นได้ว่าท่านให้ความสำคัญต่อการประพฤติและปฏิบัติตนอย่างถูกต้องดีงามทั้งต่อตนเองต่อผู้อื่น และประเทศชาติ โดยเฉพาะการประพฤติปฏิบัติตนต่อตนเองนั้น ท่านจะเน้นในเรื่องของการ รู้จักการออกกำลังกาย ความมัธยัสถ์ ความสันโดษ ความซื่อสัตย์สุจริต ส่วนการปฏิบัติตนต่อผู้อื่น ท่านเน้นในเรื่องของ ความเชื่อฟัง ความกตัญญูแก่เวที และการปฏิบัติตนต่อประเทศชาติก็คือ ความใส่ใจในการศึกษา การงานและอาชีพ การทำเพื่อประโยชน์ส่วนรวม

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย